

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

M MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	16
'AHO	T site, 23 'Akosi 2016

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakaafonganga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineta

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

& Kau Tau 'a 'Ene 'Afi

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisita Ngaahi Ng ue Fakalotofonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai

& Polisi, Pil sone, Tamate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute

'Eiki Minisit Lao

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Dr. 'Aisake Valu Eke
Fe'ao Vakaf

Dr. P hiva Tu'i'onetoa
T vita Lavemaau
Sione Vuna Fa'otusia
S misi Taelangi Fakahau
Poasi Mataele Tei
Dr. Saia Ma'u Piukala
Semisi Lafu Kioa Sika

Hou'eiki Fakaafonganga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'iha'ateiho

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 1 Tongatapu

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 2 Ha'apai

'Eiki Fakaafonganga N pele 'Eua

'Eiki Fakaafonganga N pele Ongo Niua

Kau Fakaafonganga Kakai

Fakaafonganga Fika 4 Tongatapu

Fakaafonganga Fika 9 Tongatapu

Fakaafonganga Fika 12, Ha'apai

Fakaafonganga Fika 13, Ha'apai

Fakaafonganga Fika 15, Vava'u

Fakaafonganga Fika 16, Vava'u

M teni Tapueluelu
Penisimani 'Epenisa Fifita
Vili Manuopangai Hingano
Veivosa *Light of Life* Taka
S miu Kuita Vaipulu
'Akosita Havili Lavulavu

FALE ALEA 'O TONGA

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 16/2016
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho Tusite 23 ‘Aokosi, 2016
10.00am.*

HOKOHOKO ‘O E NGAUE ‘A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou‘eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Tohi Fakaafe Folau
Fika 05	:	Lipooti Fika 01/2016: Komiti Tu‘uma‘u ki hono Fakafepaki‘i ‘o e Ta‘efaitotonu
Fika 06	:	Lipooti ‘A‘ahi Faka-Fale Alea ki he Vahefonua Niuafou‘ou
Fika 07	:	<u>KOMITI KAKATO:</u>
		7.1 Fakamatala Pa‘anga ‘a e Pule‘anga Tonga ki he ta‘u ‘oku ngata ki he ‘aho 30 Sune 2015
		7.2 <u>Ngaahi Lipooti Folau:</u>
		<p>(i) Konifelenisi ‘a e Hou‘eiki Memipa ‘o e Fale Alea fekau‘aki mo e Tupu Tokolahi mo e Fakalalakaka ‘i he teuteu atu ki he Fakataha G7 ISE-SHIMA, Tokyo, Siapani – ‘aho 26-27 ‘Epeleli, 2016</p> <p>(ii) Konifelenisi Faka-Fale Alea Fakamamanilahi ne fokotu‘u ‘e he Kautaha Fengaue‘aki Faka-Fale Alea fekau‘aki mo e Pangike ‘a Mamani mo e IMF, Washington D.C, ‘Amelika ‘aho 10 – 12 ‘Epeleli, 2016</p>
		7.3 Fakamatala Fokotu‘utu‘u Ngaue Fakapa‘anga – Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga, ‘Aokosi 2015.

		<p>7.4 <u>Ngaahi Ngaue Ke Lipooti ki Fale Alea ke Fakapapau'i:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> (i) Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pule'i 'o e Toutai 2016 (Fika 10/2016) – <i>(ke 'ave ki he Komiti Lao)</i> (ii) Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Ngaue Fakapule'anga 2016 (Fika 11/2016) – <i>(ke fakafoki)</i> (iii) Lipooti Fakata'u 'a e Komisoni Fili 2015 (iv) Lipooti Fakata'u 'a e Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2014/2015 (v) Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'Atita Seniale ki he ta'u 2014/2015 (vi) Fakamatala Fakata'u Potungaue Ngoue, Me'atokoni, Vaotata mo e Toutai 2014 (vii) Fakamatala Fakata'u Potungaue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina 'o e Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Feliuliuaki 'o e 'Ea mo e Fetu'utaki 2015. (viii) Potungaue Sitetisitika 'o Tonga 2014 (ix) Potungaue Fefakatau'aki, Takimamata & Ngaue 'a e Kakai 2012, 2013 mo e 2014 (x) Lipooti Folau Fekau'aki mo e Fakataukei ki he Ako Ngaue ki he Vakai Fakalukufua ki he Konivesio 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (UNCAC) mo e Kautaha Fakamamanilahi 'a e Hou'eiki Fale Alea ki hono Fakafepaki'i 'a e Ta'efaitotonu (GOPAC), fakataha mo e UNODC mo e NDP 'i he malumalu 'o e Poloseki 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki he Vahefonua Pasifiki fekau'aki mo hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu (UN-PRAC). Nadi, Fisi 'i he 'aho 20 – 21 Siulai, 2015. (xi) Konifelenisi hono 16 ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu, 'aho 2 – 4 Sepitema, 2015 Putrajaya, Maleisia (xii) Fakataha 'a e Hou'eiki Fale Alea 'o 'Esia Tonga ke fakangata 'a e Mali Kei Ta'u Si'i, 'aho 25 Ma'asi 2016, Kathmandu, Nepal (xiii) Fakataha ki hono tali 'o e 'Asenita ki he Fakalakalaka 'o e 2030, 'aho 25 - 27 Sepitema 2015 mo e Fakataha Lahi hono 70 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha, 'aho 28 – 29 Sepitema, 2015 – Niu 'Ioke, 'Amelika
Fika 08	:	Ngaahi Me'a Makehe:
Fika 09		Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki	7
Me’a ‘a e Sea	7
Tokanga ki he founa na’e fakanofu’aki kau ng ue Potungae Vaot t	8
Tali Pule’anga na’e fakakakato p ng ue ki he monu’ia kau ng ue na’e tuku kitu’a	11
Mahu’inga ke fai ng ue he founa totonu	13
Tokanga ki he ma’u fakah lahi hono ngaahi kovi’i kau ng ue toli	15
Kei vakai’i Pule’anga mo’oni’i me’a hoko he ngaue toli ‘i ‘Asitel lia	16
Fakamahino Sea e founa ng ue ‘a e Falé	19
Poupou ke fou pe founa ng ue e Fale Alea	19
Me’a ‘a e Sea.....	20
L pooti folau ‘a e Memipa Fale Alea fekau’aki mo e tupu tokolahi & fakalalakaka	22
P loti’i ‘o tali Lipooti folau ki Siapani fekau’aki mo e tupu tokolahi & fakalalakaka	24
L pooti folau ki he Konifelenisi fakam mani lahi ‘i Uasingatoni DC	24
P loti’i ‘o tali L pooti folau Sea Fale Alea ki Uasingatoni	25
Fakamatala Pa’anga Pule’anga Tonga ngata ki Sune 2015.....	26
Fakam l ’ia ng ue lahi Potung ue Pa’anga ‘o ‘omai fakamatala fakata’u Pule’anga	27
Tokanga ke ng ue’i ngaahi \$ tokoni mei muli	28
Fehu’ia hu’unga \$ tokoni ‘o kapau ‘ikai faka’aonga’i he ta’u fakapa’anga	28
Tali Pule’anga ki he ngaue’aki toenga \$ tokoni mei muli	29
Faingofua ange fengae’aki he toenga \$ tokoni mo e ngaahi fonua lalahi	30
Kole ki ha fengae’aki e Pule’anga mo e ngaahi kolo he ngaahi tokoni	31
Fehu’ia ‘uhinga ne fakafoki ‘Asitel lia \$ tokoni he 2008.....	32
Fakafoki ‘Asitel lia 8 kilu ko e tuai fakanofu ha Komisiona ke tau’i faihala	32
P loti’i ‘o tali Fakamatala Pa’anga Pule’anga ngata ki Sune 2015.....	33
L pooti Fika 1/2016, K miti Tu’uma’u Ki Hono Fakafepaki e Ta’efaitotonú	34
L pooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea ‘a e Vahefonua Niuafu’ou	34
P loti’i ‘o tali fakaafe folau kia Lord Fusitu’a & ‘Akosita Lavulavu	36
Fakama’ala’ala he L pooti 1 K miti ki hono Fakafepaki’i Faihala	37

Fokotu’u ki Fale Alea ke fakanogo ha Komisiona ki hono Fakafepaki’i Faihala.....	37
Fen pasi lelei tu’u ngaahi lao ‘a Tonga & Koniv sio <i>UNCAC</i>	38
Fokotu’u fekau’aki mo e ngaahi makatu’unga fakataki lelei	39
Ng ue e Pule’anga ke fakataha’i ongo Komisoni ke tau’i faihala	39
Fokotu’u ke liliu ‘e he Pule’anga e lao fekau’aki mo e Komisioni tau’i faihala	42
Fiema’u ha taha lelei & tu’unga ma’olunga ke Komisiona ki he Tau’i Faihala	45
Fokotu’u ha taimi pau l pooti mai Pule’anga fekau’aki mo eKomisiona Tau’i Faihala	46
Fokotu’u ke fakatokanga’i e poupou e K miti Lao ki he Pule’anga	49
L pooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea 2016 Vahefonua Niuafou’ou	53
Kole ki he Pule’anga ki ha fo’i hala ki he fanakio	58
Ongoongo ki he tu’unga ‘i ai e Uafu Futu	58
Ngaahi ng ue kuo lava ‘i Niuafou’ou	59
Ngaahi fiema’u vivili ‘a Niuafou’ou ki he ta’u ni mo e kaha’u	59
Fokotu’u ‘ai ha mohenga vaka lelei ke tokoni fakahifo uta Uafu Niuafou’ou	61
Kole m sini t poloka ma’a Niuafou’ou	62
M keti ki he fanakio ‘a Niuafou’ou	63
P loti’i ‘o tali Lipooti ‘a’ahi ki Niuafou’ou	64
Kelesi.....	65
Fakam ’opo’opo Ngaahi Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga.....	66

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: T site, 23 'Akosi 2016

Taimi: 1000-1010 Pongipongi

S tini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: K taki 'o fai mai 'a e lotu 'a e 'Eiki.

Lotu

(Pea na'e hiva'i kotoa 'e he Hou'eiki M mipa 'a e Lotu 'a e 'Eiki)

'Eiki Sea: M l , k taki Kalake fai mai 'etau tali ui.

Ui 'a e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Minisit Pa'anga, Palani Fakafonua mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele 'a 'Ene 'Afio kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'at ke fakahoko hono ui e Fale ki he pongipongi ni, 'aho T site 23 'o 'Aokosi 2016.

(Tali Ui)

<009>

Taimi: 1010-1020

Kalake T pile: 'Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu'a.

'Eiki Sea: M l .

Kalake T pile: 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ng ue 'a e Kakaí, Polisi, Pilisone mo e Ng ue T mate Afí, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahí mo e Takimamata, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, S miu Kuita Vaipulu. 'Eiki Sea ngata'anga tali ui e Falé ki he pongipongi ni.

Poaki

Ko e 'Eiki Tokoni Pal mia 'oku poaki folau. Poaki tengetange 'Eiki Minisit Fonua. Poaki folau mo e 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua. Poaki tengetange Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano. Ko e Hou'eiki M mipa 'oku 'ikai ke tali honau uí, 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a t mui mai p . M l 'Eiki Sea.

Me'a 'a e Sea

Eiki Sea: M 1 . Tapu mo e ‘afio ‘a e Ta’eh mai ‘i hotau lotolotonga. Fakatapu ai p foki ki he ‘Ena ‘Afio, Kingi Tupou 6 kae ‘uma’ e Ta’ahine Kuini, Kuini Nanasipau’u mo e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Fakatapu foki ki he ‘Eiki Minisit Pa’anga kae ‘uma’ e Hou’eiki Minisit e Kapinetí. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga N pele fonuá kae ‘uma’ e Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí. Pea m 1 mu’a e Hou’eiki kei fakakoloa ‘a langi ‘o tau ‘inasi ‘i he pongipongi ko eni koe’uhi ke kei fakahoko ‘etau ng ue mo hotau fatongia ki he fonuá.

Ko e ‘uluakí p ‘oku, ke fakatokanga p ki he Hou’eiki e Falé. ‘Oku tatau ai p p ‘oku ke ‘i he Kapinetí p ‘oku ‘i he Falé, ‘omai ho’o tohi ke lave’i ‘e he motu’a ni e feitu’u ‘oku ke folau ki ai p ‘oku ke ‘alu ki ai, p ko ho’o fakaheka ma’ala p ko e h ho’o me’a ‘oku faí. ‘Oku mahu’inga ke lave’i ‘e he motu’a ni pea m 1 ko ena kuo me’a mai e Fakafofonga N pele ‘o Vava’u Fika 2. Ko ia. Pea ko u tui ‘oku, ko e me’a lelei p , he ko hono ‘uhinga ho’omou ‘i taumu’á ko e ‘uhingá ko ho’omou ‘i he Fale ni. Pea ‘oku tonu p ke tau feng ue’aki ke lave’i p ‘e he motu’a ni e feitu’u ‘oku ke ‘i aí, koe’uhi ke... kae ‘oua te mou t mai moutolu ki he kau ng ue ‘o poaki mai ki ai.

Ko e uá p ko e Fakafofonga Fika 16 ‘oku, ke ke kau mai mu’a ki he K miti ‘ takaí, Fakasosialé pea mo e Tupu Tokolahi, ‘a ia ko e k miti ia ‘e 3 ke kau ki ai e Fakafofongá. Ko hono hokó p ko e ‘Eiki N pele ‘Euá ke me’a mai.

Lord Nuku: Tapu p pea mo e ‘Eiki Sea. Tapu ki he ‘Eiki Pal mia kae ‘uma’ e Hou’eiki e Kapinetí. Fakatapu atu foki ki he Hou’eiki N pelé, kau Fakafofonga e Kakaí. Pea ‘oku fai e fakam l lahi atu Sea. Fakafeta’i ‘oku kei laum lie p pea ma’u p ho seá pea ‘oku kei lanumata p tu’aniu ‘i Pangai, kei malu p fonuá. ‘Oku ‘i ai p fanga ki’i mokomoka’i me’a ‘oku fai atu ai e fakahoha’á ‘Eiki Sea, ‘ofa p ke tali lelei pea mei taumu’a, ko e ng ue p ma’a e kakai e fonuá Sea.

Tokanga ki he founa na’e fakanofu’aki kau ng ue Potungae Vaot t

‘Eiki Sea, ko e fakahoha’a ko eni ‘oku ou faí, ‘o fekau’aki eni pea mo e m tu’a mo e finem tu’a na’e tuku kitu’a ‘i he, mei he Potung ue Vaot t koe’uhi ko e fai ko eni e ng ue na’e fakahoko ‘e he Pule’angá ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko e fakahoha’á koe’uhí ne ‘osi tukituki e finem tu’a ni pea mo e m tu’a ko ení mahalo ki he ‘Eiki Pal miá, pea na’e ‘i ai p ‘a e peh ‘e fai ha tali ange pea ‘ikai. Pea peh ki he ‘Eiki Minisit pea mo ‘ene CEO. Pea ko e ‘uhinga ia ‘enau fakahoha’a mai ki he motu’a ni ke fakahoko mai ki he Fale ni he ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha feitu’u ke nau fai ki ai ‘enau tokangá mo fakahoko ai honau le’ó mo ‘enau ngaahi totonu ko ‘oku ‘uhinga ai ‘enau fakahoha’a mai ‘Eiki Sea. Ko e ‘uluakí ‘Eiki Sea ko e me’a ‘oku hoha’a ki ai e m tu’a ko ení koe’uhi ko e anga hono fakanofu kinautolú. Na’e ‘i ai ‘a e ni’ihi na’e fakanofu p kinautolu te’eki ai ke ‘osi ‘enau konitulekí, kae ‘atu p ‘a e tohi, ke ‘uh ke terminate ‘a e post pea ‘uh pea fakanofu ai p ia. ‘I ai e kalasi na’a nau ‘i he ta’u ‘e hongofulu tupu ‘enau ngaué pea ‘atu p tohí he ‘aho p ko iá p ko ha ‘aho ‘e ua ki mu’a ke ‘uh ke fakanofu kinautolu Sea.

Ko e me’a ‘oku fai ki ai e tokangá ia Sea ko e founa ng ue ‘a e Pule’angá. Ko e me’a ko ‘oku fai ki ai e hoha’a ‘a e motu’a ni, ko e kau ng ue ko ení ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi kavenga ke fua. Ko hono fakahoko atu ko ia kia nautolu ko ke nau nofo fakafokif peh ní ‘Eiki Sea, ‘oku ‘uhinga ai ‘enau hoha’á koe’uhí ko e toenga ko ‘o e kau ng ue ‘o e fonuá, ki he founa ng ué. Ka koe’uhi ‘oku ‘i ai e fanga ki’i n , ‘oku ‘i ai e f nau ke tokanga’i, ‘oku ‘i ai e f mili ke tauhi. Tuku kehe

‘Eiki Sea e fanga ki’i kavenga kehekehé, he koe’uhí ko e tui ko , fakakaukau ‘a e motu’a ni, kapau leva ‘oku fakafokif peh hono tuku kinautolu kitu’á ‘Eiki Sea, ‘oku tonu ke ‘ange hanau fanga ki’i mon ’ia, tau peh ko ha m hina ‘e 6 ke ‘uh ke fai’aki e vakavakai ke ‘uh ki he tauhi ‘o e anga e mo’uí ‘Eiki Sea. Ka koe’uhí ko hono tuku atu ko ia he ‘aho ní, pea ‘alu ko ia kitu’á, na’a ne to e fai ‘e ia ha to e maumau ia ha ‘ tafa’aki kehe. Pea ‘oku ‘uhinga peh ‘a e fakahoha’a atu ko ia Sea ko ‘i he pongipongi ni. He koe’uhi ko e fakahoko mai ko ení ke fakahoko atu ki ho Falé kapau ‘oku peh ho Falé ke tuku hifo ki lalo ki he K miti Kakató ke fai hano t langa’i. He koe’uhí ko e founa ko ení ‘e ala fakahoko p ia ki ha fa’ahinga potung ue p ko ha fa’ahinga poate, he koe’uhí he ‘oku lolotonga hoko p me’a ko ení ‘Eiki Sea he taimi ni. ‘Oku fai tu’utu’uni p ‘a e tu’utu’uni kae tuku ‘a e laó pea mo e ngaahi totonu ko ‘a e kau ngaué ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘uhinga ai ko ‘a e fakahoha’a atu he pongipongi ní ke ‘uh ke fai atu ha, ke fai ha tali pea mei taumu’a ki ai. He koe’uhí ‘oku fakahoko mai ‘e he kakai ko ení, ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha feitu’u te nau ki ai pea ‘oku ‘uhinga ai ‘enau fakahoha’a maí.

Eiki Pal mia: Sea ko u kole atu kuo mahino kae tuku ange mai mu’a ke fai ha tali.

Eiki Sea: ‘Eiki Pal mia me’a ki lalo. Mou takitaha p ‘o nofo hono nofo’anga. Mou ki’i faka’apa’apa’i ‘a nautolu Hou’eikí, ko e M mipa Fale Alea. Taimi ‘oku mou me’a aí, ‘oua te mou feinga ke mou.. me’a mai.

Lord Nuku: Ko e me’a ko ia ‘oku fai ki ai e hoha’á ‘Eiki Sea koe’uhi ko e founa ngaué he ‘oku ala fakahoko p eni ia. He koe’uhí he ‘oku ‘osi fakahoko pea ‘e hoko ia hang ha founa ke fai’aki hono fakamalooloo’i ko kau ngaué. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ki ai e hoha’á. He koe’uhí ‘oku ‘i ai e m tu’a ‘oku tuku atu heni kitu’a, ‘e faifai....

<001>

Taimi: 1020-1030

Lord Nuku: ... faifai pea ‘alu ia toe fai ha me’a kehe ‘alu ia ‘o kaiha’a p ko ha fa’ahinga me’a peh koe’uhí ko e ngaahi k venga ko na’e hanga ‘e he ng ué mo e ngaahi mon ’ia na’e hanga ki he potung ue ko eni. Ka koe’uhí ko e, ‘oku ‘uhinga ki hono tuku atu ko ki tu’á fakafokif peh ‘oku pau leva ke ‘i ai ‘ene u sia ki he anga ko ‘enau anga ‘enau mo’ui honau f milí mo e anga ‘enau nofó ‘Eiki Sea. Ko e me’a ‘uluakí ia. Koe’uhí ke toki fai mai ha tali pea mei taumu’a he koe’uhí he ‘oku nau ‘osi kiate kinautolu pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha toe tali ia ‘e ‘oange. Ko e me’a p ‘oku ‘oangé ke mou m l l he ng ué mahalo mo e ki’i uike ‘e ua na’e ‘oange kia nautolu.

Ka ko e me’a hono uá ‘Eiki Sea na’a ku kole atu foki ‘aneafi koe’uhí ko e s potí. Ko ‘eku lave’i ko he ‘aho ni mei he, ‘oku ‘i ai ‘eku ‘ilo’i ko e, ‘oku ta’ofi e pa’anga ko eni ko na’e tali ‘e he Fale Aleá ke ‘ave ki he s potí hang ko e k miti ko eni ko ‘oku teu fakatonutonu ‘a e Sea ‘a e k miti pea mo e Pal mia. ‘Oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha silini ia ‘e ‘ave ki ai. Ka ko ‘eku fakafehu’i ko e ‘uhinga ia nau fehu’i ai ‘aneafi p ko e h , p ‘e langa f f ke ng ue ‘a e ‘ k miti ko eni pea na’e tali mai ‘e he Pal miá peh he Pal mia ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ‘a e hopó.

Ko e hopo eni 'a e Sea 'o e *Organisation Committee* pea mo e Pal miá koe'uhí ko e peh 'oku ta'ofi e silini. Ka ko e 'uhinga ia 'a e fakafehu'i ko he pongipongi ni ko e 'eke he 'e 'Eiki Minisit Pa'anga ko e pa'anga ko eni ne 'osi tali ia he Fale Alea ke 'ave ki he s poti. Pea kapau leva 'oku 'ikai ke 'ave ko e me'a ia na'e fai ki ai 'a e hoha'á pea 'e ng ue f f leva 'a e ng ue. 'A ia 'oku fakahoko mai ko nautolu ko 'oku kei ng ue he k miti ko eni 'Eiki Sea 'oku mahalo ko e vahé p 'oku kei ma'u ha vahe p 'ikai. He kuo 'osi paasi he patisetí ...

'Eiki Sea: Mahalo sai p 'e 'Eiki N pele mahalo ko e me'a ko ia kapau 'oku fai ha fakatonotonu fakalao tuku e 'u me'a ko iá ki ai kae 'omai mu'a 'a e tali 'a e 'Eiki Minisit Pa'anga pea 'osi pea tuku ki he 'Eiki Minisit *Public Enterprise* ke ne tali mai 'a e 'uluaki fehu'i.

Lord Nuku: M l koe'uhí kapau ko ia pea toki hoko atu m l .

'Eiki Sea: 'Eiki Minisit Pa'anga, ke tali mai e pa'anga ko ena na'e, 'oku 'uhinga ki ai 'a e ...

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko ia. Tapu p mo e 'Eiki Sea pea peh ki he Hou'eiki K miti Fale Alea. Sea 'oku 'osi 'i ai p foki 'a e pa'anga 'oku vahe'i ki he s poti. 'A ia ko e 10 miliona na'e 'ai ia ko e teu ki he ngaahi langá. 'A ia 'oku 'i ai e ngaahi langa hang ko e mala'e t pulú mo e ngaahi me'a ko iá ka 'oku fai e palani ki ai 'a e K miti ko eni e *Facility* ke nau fakahoko e ng ue ko iá. 'Oku 'i ai p mo e pa'anga ng ue hang 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga ki he ng ue ko eni ko 'oku fai ki he k miti ko eni 'a ia 'oku nau ng ue 'a e k miti. Ka 'oku fai 'a e ng ue foki pea mo e Pule'anga 'i hono vakai'i ko ko e h 'a e tefito'i fatongia ko te nau fakahoko. Pea 'ikai ngata aí Sea kuo 'osi, 'osi fakahoko mai mei a nautolu na'e 'atita'i nau 'osi ma'u mai 'a e 'atita ki he ta'u fakapa'anga ko 'o a'u ki he 14, 2014 mo e 2015 'oku mau kei fakaongoongo eni ki he 2016. Kae mahalo ko e me'a lahi taha ko 'oku fai e tokanga ki aí koe'uhí fekau'aki mo nautolu 'i he f fakalelei'aki ko 'i he tefito'i fatongia ko ke fakahoko. Ko ia hang na'e me'a ki ai 'a e Pal miá he ngaahi 'aho mai ko ko e konga lahi ia kuo to'o mai 'a e fatongia ia ki he k miti ko eni ko 'oku nau fakahoko ko 'a e ngaahi ng ue lalahi Sea m l .

Lord Nuku: Sea ko e fehu'í p 'oku kei 'ave p 'oku ta'ofi e silini ki he k miti ko eni p 'ikai. M hino p kiate au 'a e me'a ko 'oku ne me'a mai'aki ka, p 'oku ta'ofi e silini ke toe 'i ai ha silini 'e 'ave ki he k miti ko eni. He ko e k miti ko eni 'oku kei tu'u fakalao p ia ke 'uhí ke fai e ng ue ko eni ko na'e fai ai e f m hino'aki ko 'a e *Pacific Game Council* pea mo Tonga ni ke fokotu'u e ngaahi sino ko eni. Ko 'eku fehu'i p 'a'aku ia p 'oku mo'oni 'oku ta'ofi e silini he na'e tali 'e he Fale Alea ke ui e silini ko eni ke 'ave ki he s poti Sea p 'oku 'io p 'oku 'ikai.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisit Pa'anga.

'Eiki Minisit Pa'anga: K taki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai.

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e pa'anga ng ue foki na'e 'ave ki he k miti ko eni 'i he ta'u fakapa'anga kuo 'osi 'o fakat fito 'i he ngaahi fatongiá. Ka koe'uhí kuo liliu e, 'a e n tula ko 'a e ng ue ko ko honau ngafa fatongia kuo nau fai. 'A ia ko e me'a 'oku mau tu'u ai he taimi ni ke

fakapapau'i mai 'e fai e f m hino'aki ko eni. Koe'uhí mei ai ia ko e h e *budget* ko te nau 'ave ko te mau ng ue'aki ko he pa'anga kuo 'osi. 'Osi vahe'i ko 'a e patiseti ki he pa'anga ng ue ko 'a e tafa'aki ko iá koe'uhi ke fakahoko'aki. Ko e me'a ia 'oku mau 'i ai he taimi ni Sea 'i he tu'unga ko ia.

'Eiki Sea: 'A ia ko hono, ko e tali 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha silini 'oku 'ave ki ai. Ko ia ? ... ki he nounou 'a e tali.

'Eiki Minisit Pa'anga: Te'eki ke mau ...

Lord Nuku: Kapau ko ia 'oku, m l .

'Eiki Sea: Ko ia m l .

Lord Nuku: Kapau ko e tali ia mei he Pule'anga.

'Eiki Sea: Minisit *Public Enterprise* me'a mai.

Tali Pule'anga na'e fakakakato p ng ue ki he monu'ia kau ng ue na'e tuku kitu'a

'Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule'anga: M l Sea. Tapu atu ki he Feitu'u na Sea kae 'uma' ho Fale 'Eiki. M l ho laum lie lelei he pongipongi ni pea peh ki he fakam l ki he fehu'i ko eni kuo 'omai. Ko e fakahoha'a ko eni Sea manatu'i p foki nau 'osi na'e, ko e fakahoha'a ko nau fai 'i he uike kuo hilí ko e *agreement* p ko e aleapau ko eni pea mo e kautaha ko eni pea fekau'aki pea mo e kau ng ue. Te nau fakang ue'i 'a e fo'i fika tatau mo e fika ko eni he taimi ni pea lahi hake. Pea 'e, ko 'ene tu'u ki he kaha'u 'oku, ko u tui 'e 'alu 'o lahi hake na'a mo e liunga ua 'o e kau ng ue he taimi ni. Te'eki ai ke ma'u he motu'a ni Sea ha l unga mai 'a e kau ng ue ko eni na'e toki m l l atu.

M hino p kiate au ko e toko 16 na'e fakam l l o'i kau ai 'a e ongo muli 'e ua. Pea ko e founga ko na'e fai 'akí nau ui p pulé 'o mau talanoa pea fai e talanoa pea mo e kautahá m hino na'e 'ai p ki'i fo'i, na'e fakahoko kia kinautolu 'i he m hina 'e taha. He ko e aleapau ko eni na'e fai mo nautolu 'oku tu'u p ai 'a e ngaahi founga ko ke fai'akí. Pea fakahoko kia kinautolu 'i he m hina 'e taha pea ko kinautolu ko na'e 'i ai 'a e ngaahi me'a na'e totonu ke totongi kia kinautolu pea mei he ng ue kuo 'osi pea mei he kei lele mai ko 'i he Pule'anga na'e totongi kakato p ia. Pea 'oku 'i ai mo kinautolu na'e *casual* p te'eki ai ke ng ue tu'uma'u. Pea 'oku 'i ai mo e kau mo e fa'ahinga na'e nofo na'e fakanofa koe'uhí fu'u tokolahi anga ko 'enau sió 'a e tafa'aki ko iá hang ko e tafa'aki ko eni ki he *account*. Pea ko e founga ko na'a ku talanoa mo e pule na'a ne fakahoko mai p ko e founga na'a nau talanoa lelei p ka na'e feinga honau lelei taha ke talanoa p mo fakam hino.

'A ia ko e me'a na'e faí ko e kole kia kinautolu ke nau, ko e *notice* ke fakafisi k toa mai pea 'osi pea, 'a ia 'oku to'o k toa 'a 'enau ng ue 'osi pea *re-employ* ki he kautaha fo'ou. Ko e founga p ia 'oku ng ue'aki he taimi 'oku 'i ai ai ha kautaha fo'ou. Pea ko e toko 14 leva na'e 'ikai ke fakakau ai. Ka ko kinautolu ko na'e tonu ke totongi e mon 'ia Sea na'e 'osi, 'oku 'i ai e

fakamatala ko 'oku mau ma'u na'e 'osi fakakakato k toa p ia 'o fakatatau ki he aleapau ko eni na'e fai na'e fakahoko. M l 'aupito Sea.

'Eiki Sea: M l . 'A ia 'oku m hino na'e 'ikai ke 'i ai ha fo'i *redundant package* ia ka ko u tui ko e, 'oku 'i he 'at p foki e laó ka 'oku 'i ai ha fa'ahinga 'oku l unga ke nau 'o fakatonutonu. Pea 'oku ou tui, 'Eiki N pele.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e 'uhinga p 'a e fakahoha'a atú ia, ne fanongo p 'a e kau ng ue ia ko eni ki he 'uluaki fakamatalá. Pea na'e 'uhinga ia 'enau omai koe'uhí na'e 'osi fai e f m hino'aki ia he 'ikai ke fai ha tuku kinautolu ki tu'a kae toe *re-employ*. Na'e 'uhinga p te nau ng ue p 'o hokohoko atu p .

'Eiki Sea: Ko ia ko u tui mahalo 'oku toe l l a ka tau hoko atu. 'Oku 'at e Fakamaau'angá ke ki ai. He ko e 'uhingá kapau, 'oku kehekehe 'a e me'a 'oku ke me'a mai 'aki pea kehekehe mo e me'a 'oku me'a mai 'aki 'e he Minisit . He koe'uhí he 'oku 'ikai ke tonu ke tau toe ke fakatonutonu heni. 'Oku 'i ai e feitu'u ke 'o fakatonutonu ki ai 'oku, ka 'oku tau faka'amu p na'e 'ikai ke peh ke tuku e si'i kakai ko eni ki tu'a he 'oku m hino 'oku 'i ai 'enau ngaahi ...

Lord Nuku: M l 'aupito 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga ko eni hang ko e me'a ko 'oku ke me'a mai 'aki ke ki he Fakamaau'angá Sea. 'Ikai ke ma'u he m tu'a ia ko eni ha silini mo ha me'a ke 'o fai'aki e hopo. Ko e 'uhinga ia 'enau tangi mai ki Fale Alea ke'uhí koe'uhí he ko e feitu'u eni 'oku 'i ai honau kau Fakafofonga pea 'oku fai mei ai 'a e ngaahi tu'utu'uni kae 'oua, he 'oku nau hoha'a 'a na'a ku fakahoko atu 'anenai. Ko e founa ko eni kapau 'e hokohoko 'a e founa ko eni ta te tau hopo hopo p kitautolu ia 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e lava 'o fai. Ka ko e 'uhinga 'enau hoha'a maí he 'oku 'i ai 'a e kau ng ue 'e toko fiha afe 'i h 'oku nau fakaongoongo ki he t pile ko 'i taumu'á. Pea 'oku nau 'amanaki he 'ikai ke 'oatu p tohi he 'aho 'e ua ki mu'a pea tukuange kinautolu na'e 'i ai honau kakava na'a nau hanga 'o ng ue'i 'a e potung ue ko eni.

'Eiki Minisit Ng ue Iiki Pule'anga: Sea ka u ki'i tokoni atu. Sea 'oku 'at p 'a e ... motu'a ni kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku nau peh 'oku 'ikai ke tatau pea mo e aleapau na'e fai p 'oku 'i ai ha me'a 'oku nau mamahi 'oku 'at p . He ko e hang ko e fakahoha'a na'e fai ko e a'u ki he taimi ni 'oku te'eki ke mau ma'u ha tohi l unga p a'u ange ha taha kiate au ka 'oku 'at p ke ange ki he'eku, 'e faingofua p hano fakatonutonu 'o'ona ia fanga ki'i me'a ko eni. M l 'aupito.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ka u ki'i faka'osi atu p k taki p he maumau'i ho tu'utu'uni ho Fale. Ne nau 'osi faitohi 'o 'ave ki he Pal mia pea nau fakaongoongo pea ko e 'uhinga ia 'enau mai ki he motu'a ni he na'a nau falala ki he Sea mo e Minisit 'a eni ko , ka ko e 'uhinga ia 'eku fakahoko atu hang ko e me'a ko 'oku ne me'a mai 'aki ko 'enau fakahoko mai 'oku 'ikai eni ke nau toe 'ilo ko e feitu'u pea nau afe mai. M l 'aupito Sea.

'Eiki Sea: M l . 'Eiki Pal mia...

<002>

Taimi: 1030-1040

‘Eiki Pal mia: Sea, ko e, na‘e ‘omai e tohi ko ení ki he motu‘a ni, ko e founa ng ue ko ‘a e Pule‘angá he‘ikai ke u fai tu‘utu‘uni ‘oku pau ke ... ‘oku ‘i he malumalu e Poaté. Na‘a ku ui leva e tokotaha *CEO* ko ení ‘i he me‘a ko iá. Ne ha‘u e *CEO* pea u ‘eke ki ai p ko e h ko e me‘a ‘oku hoko ki he kakai ko ení, kuo u fokotu‘u atu he‘ikai ke u lava ‘o fai tu‘utu‘uni, ko e Pal miá ke u hanga ‘o ... ‘oku ai e tokotaha ... ‘alu ‘o fakalelei‘i e me‘a ko ená. Ko ‘eku talí, ‘alu ‘o fakalelei‘i e me‘a ko ená pea l pooti mai ki he motu‘a ni. Ko ia p Sea, ka ko e, ka ‘oku tau peh ni, ka ‘oku ai e kau loto mamahi, ‘oku ou fakame‘apango‘ia p au he hoko e me‘a ko ení, ‘ikai ke tau loto ke hoko, hang ko e fakamatalá. ‘Oku faka‘ofa ‘oku ai ‘enau n , mahino ‘aupito kiate au. Ka ko e me‘á ení, me‘apango p ko ‘enau fakamolé, ki he Fakamaau‘angá. Na‘e ‘osi hoko e me‘a ko ení, na‘e tuli au he Pule‘anga ko ení ki tu‘a, pea u kole atu ke fakafoki au pea ‘ikai ke tali pea u ‘alu ki he Fakamaau‘angá pea mo‘ua e Pule‘angá, totonu ke totongi. Me‘a ia totonu ke faí. Pea ka ‘ikai ke nau ki he me‘á kae kumi ha loea ke nau ‘eke ki ai ‘enau totonú kapau ‘oku fu‘u tuai pea kapau ‘oku nau kei ta‘efiem lie. Ko u ‘ofa atu kau ng ue kia moutolu.

‘Eiki Minisit Mo‘ui: Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisit Mo‘ui.

Mahu‘inga ke fai ng ue he founa totonu

‘Eiki Minisit Mo‘ui: Tapu p mo e Feitu‘u na Sea kae ‘uma‘ e Fale ‘Eikí. Sea ‘oku ki‘i hoha‘a p motu‘a ni ia he‘eku fokoutua h ‘o fanongo ki he felafoakí Sea. Ko e me‘a ‘oku mahino mai ki he motu‘a ni ia Sea, ‘a e mahu‘inga ko ke tau fou ko he founa ng ué. Faka‘ohovale ki he motu‘a ni ‘a e fai e faitohí ia ki he ‘Eiki Pal miá ka ko e ‘Eiki Minisit ení ki he Potung ue ko iá ‘oku te‘eki ke a‘u ange ha me‘a ki ai. ‘Oku ai ‘ene kau ng ue ke ne *address*. Ko ‘eku ongo‘í Sea he fe‘ave‘aki ko ‘ení ia, Sea matahoa e Minisit ia ‘oku ‘ikai ke ne *aware* ia ki he ngaahi me‘a ko ení, ka ko e founa ng ué p Sea .oku ou tui ‘oku mahu‘inga ‘aupito p ke tau muimui ofi ki ai pea ‘oku ou tui ‘e tokoni lahi mo faingofua ange hono solova e palopalema Sea, kapau te tau ‘alu hangatonu ki he ‘Eiki Minisit ‘oku *responsible* ki he tafa‘aki ko ení, ke ne ui ‘ene *CEO* ke nau ‘omai ha l pooti he ‘oku tau t langa tautolu ia heni ‘oku ‘omai ia he ‘Eiki Minisit ia ko ení ‘oku te‘eki ke ne ma‘u ‘e ia ha l unga, ke tokoni‘i e kakaí. Mahino p ‘isi ia ‘a e mahu‘inga ke tau fai e me‘a totonu ko ke fai ki he fa‘ahinga ko ení. Ka ‘oku tonu ke ha‘u p he founa totonú pea ‘e vave ange ai ‘etau ng ué Sea. Mahalo ko e ... m l p ma‘u faingam lie.

Lord Nuku: Sea na‘a ku fakahoko atu ko ‘anenaí, na‘e fakahoko mai ‘e he kau ng ue ko ení, kuo nau ‘osi tukituki nautolu he matap e *CEO* pea mo e ‘Eiki Minisit , pea ‘oku ‘ikai ke ai ha faingam lie. Ko ‘eku ‘uhinga p ke hang p ko e me‘a ko ‘a e ‘Eiki Minisit , tukukehe kapau ‘oku loi e kau me‘a ko ení, ka ko e tohi mo e ‘u me‘a kotoa ko ‘oku nau faí, nau fakahoko mai, ko e me‘a ko ení na‘e ‘osi ‘ilo‘i p ia he *CEO* ‘a ení ko ení ko ‘a e Minisit . Ka ko e ‘uhinga p ení ko e fakatonutonu p ki he l kootí ‘Eiki Sea. M l .

‘Eiki Sea: Ko ia. Fika 9 Tongatapu.

Penisimani Fifita: Tapu mo e ‘Eiki Sea, tapu mo e Pal miá kae ‘uma‘ e Hou‘eiki Minisit e Kapinetí. Tapu mo e Hou‘eiki N pelé, tapu mo e Hou‘eiki Fakafofonga e Kakaí. Sea, tau ongo‘i ‘aupito e me‘a ‘oku ‘omi he ‘Eiki N pele, ‘oku mo‘oni ‘aupito, pea ‘oku tau ongo‘i ko

hotau k inga. Pea ko eni kuo 'omi e fakamatala mei taumu'a, ka ko 'eku fie tokoni p 'aku ia N pele, pea mo hotau k inga ko eni 'oku hoko ki ai e faingata'á. 'Oku ai e *Ombudsman*, 'oku 'ikai ke totongi. 'Ave ki ai 'enau l ungá pea 'e toki hanga 'e he *Ombudsman* 'o solova e palopalema. M 1 .

'Eiki Sea: M 1 . Kuo u tui 'oku ngali fe'unga e me'a ko iá Hou'eiki. Ko e me'á p ko e ... ko e ngaahi me'á kotoa 'oku tonu, 'oku te'eki ai ke fakahoko ka koe'uhí kuo fakahoko e alea ia pea mo e kautaha ko ení, pea 'oku ou tui ko e h leva e me'a 'e hokó, 'oku ai p ngaahi feitu'u 'oku ou tui ke nau me'a ki ai 'o fakahoko ki ai 'a e ngaahi mamahi ko ení, pea 'oku, kai kehe na'e 'ikai ke tau faka'amu ke hoko e ngaahi me'a ko ení ka kuo hoko pea 'oku ou tui 'oku ... 'Eiki N pele Fika 2 Vava'u.

Tokanga ki he

Lord Tu'ilakepa: Tapu p pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea Fale Aleá 'o Tonga. Fakatapu atu ki he 'Eiki Pal miá kae 'uma' e Hou'eiki Kapinetí kae 'uma' e Hou'eiki mo e kau Fakafofonga e Kakaí Sea, mo e kau ng ue 'a e Feitu'u na 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku ou tu'u p au ke u kole fakamolemole atu ki he Feitu'u na, koe'uhí ko e 'aneafí ko e t telefoni maí, ka ko e, tau Tohi Tu'utu'uní, fa'a malava p ke fakahoko 'aki e founga ko iá. Ka 'i he 'aho ni kuo u tukup ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, te u faitohi mai ki he Feitu'u na, ke ke laum lie lelei, pea 'oku ou lave'i atu p ki ho fofongá 'oku ke laum lie lelei p . Ka 'ikai ... kuo u tukulolo atu 'i ho 'aó 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, 'oku ai e me'a ia, 'aneafí, kuo u nofo p 'aneafi, kai kehe te u hoko atu ki ai 'Eiki Sea, ka 'oku ou ki'i tokanga p ke fakatokanga'i he Hou'eiki Kapinetí e me'a ko eni na'e fai ki ai e feme'a'akí 'Eiki Sea. Hanga he Pule'anga 'aneafí, mea'i lelei p he Minisit Pa'angá, tukuange e Potung ue 'e taha, na'a nau alea 'e 'oatu... 'ai p ke tau fakatokanga'i p Hou'eiki Minisit . 'E 'oatu e kau ng ué pea te mou ng ue'aki. Pea na'e fai e fo'i ... pea to e fai mo e to e fo'i *redund* ko , 'ange mo e ki'i mon 'ia 'o e ni'ihí ko ení pea nau toki mavahe mei he Pule'angá 'Eiki Sea. Kai kehe na'a tau to e feinga fakafoki mai e Potung ue ko iá ki he Pule'angá. 'Oku tau 'amanaki p ke 'oua 'e faifai ange kuo hoko Hou'eiki Minisit ha tuku ki ha tafa'aki 'e taha pea nau ki he Fakamaau'angá 'o fakatonotonu kae tautautefito ki he Feitu'u na 'Eiki Minisit ko eni 'a eni 'oku hoko ai 'a ho'o ngaahi nga'unu ko ení, 'o to e foki mai ai e ni'ihí he Poate ko eni 'a e A3Z, 'ikai ke tau 'amanaki 'oku tonu ke a'u ki ha fa'ahinga fakatonotonu peh . Mo'oni 'aupito e Fakafofonga ko eni 'a eni ki he Fika 9, 'ave ki he *Ombudsman* ka 'oku tau faka'amu ke tau hanga mu'a 'o fai ha ng ue lelei ma'a e kakaí.

Ko e to e tu'o 2 eni 'eku 'ai hake heni, ko e ki'i motu'a ko Moliama 'Eiki Sea, nofo mei he *MOW* 'ikai ke ma'u ha'ane me'a, ko 'ene ng ue fakasev niti p . Fai e tangi holo he kau Minisit 'ikai ke lava, hangatonu 'o kole ki he Tu'í. Tu'utu'uní mai he Tu'í ki he Potung ué ke 'oange ha pa'anga m 1 l e ki'i ... ki'i motu'a na'e ng ue lola p 'Eiki Sea. 'Eiki Pal miá ko e taimi eni e Feitu'u na. Ko 'ete hoko ko e Fakamaau 'oku tatau tofu p mo Mosese. Ne vahevahe 'e Mosese hono ngaahi fatongiá koe'uhí kapau he 'ikai ke lava he k inga 'Isilelí 'o Fakamaau'i, faka'osi leva kia Mosese. Neongo e laó mo e konisit toné ka na'e tu'utu'uní atu 'a Mosese, kapau 'oku 'ova ia he Fekau 'e 10, pea tonu p ke tautea tamate'i, pe tu'usi ha kongá. Pea kapau 'e ki'i matamata hake p h fanga he fakatapu 'oku fe'unga p mo taau mo 'etau ng ué, 'ange hano faingam lie.

Ka ko e me'a ia 'oku ou kole atu ai ki he Feitu'u na 'Eiki Pal mia, fakamo'ui ho kakaí, ho taimí. Me'a hake ki ai. 'Oua te ke to e me'a hake 'ave nautolu ke nau 'o kumi ke to e 'ai ha loea, ko 'eku tokoni p ki he Feitu'u na, k taki fakamolemole p ki he Feitu'u na.

Tokanga ki he ma'u fakah lahi hono ngaahi kovi'i kau ng ue toli

Pea fakamolemole p he'emaui fa'a 'oatu ha ngaahi fakakaukau kae 'oua 'e fakavave ... he 'oku ou 'ilo ko e me'a ko te u 'oatu he pongipongi ni 'ikai ke u loto au ke ke laum lie ke ke tuput maki ai. Ka ko 'eku fehu'í 'oku 'i f 'ia 'a e Minisit ko 'i he *MIA*. 'Aneafi, kuo u 'alu 'aneafi 'o takai 'i ha ngaahi kulupu 'oku ki'i lahilahi 'Eiki Sea 'a hono fakamamahi'i mo hono ngaahi kovi'i 'o e kau toli, pea 'oku ou fie lea ki ai 'i he lotolotonga e Feitu'u na, ka 'oku 'ikai ke 'i heni e Minisit ko iá. Kapau p 'oku mou peh 'Eiki Pal mia ke u 'oatu, sai p , ka u hoko atu 'Eiki Sea. 'Oku ouo faka'amu p 'Eiki Pal mia ke ke fakatokanga'i e me'a ko ení, kuo u 'osi 'oatu e l pootí pea ke me'a mai ko e l pootí eni 'oku ou pukepuke hoku nimá. Pea kapau 'oku ai ha ni'ihí he kau Fakafofongá 'e tokoni 'aupito ki he 'etau ng ué, mou laum lie lelei he ko e kakai eni mei hotau ngaahi 'eliá mei motu 'o a'u mai ki Tongatapu ni 'oku fakamamahi'i kinautolu 'i he feitu'u ko 'o e toli. Pea na'e 'osi 'omai 'a e m tu'a mei he *TASAWA* ki he Feitu'u na pea 'oatu mo e l pootí mo hono ngaohi kovia kinautolu aí, 'Eiki Sea, 'i he uike kuo 'osí kuo h mai 'a e tama ko ko M tini Manukia 'o fai e fakataha pea mo e *TASAWA* mo e ni'ihí ko ení 'Eiki Sea,

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea, fakatonutonu.

'Eiki Sea: 'Eiki Tokoni Pal mia fakatonutonu.

'Eiki Tokoni Pal mia: Tau Tohi Tu'utu'uni Sea 'oku 'ikai ke ngofua ke tau lau taautaha ki ha taha 'i Fale ni Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, fakamolemole atu Tokoni Pal mia, ki he me'a ko eni kuo ... ka koe'uhí kuo 'asi he l pooti ko ení 'Eiki Sea. Ma'u he 'Eiki Pal miá, ko e ngaahi sino eni 'Eiki Sea, kai kehe Sea, 'ikai ke u to e lave ki ai, kae 'ai p me'a 'oku ke laum lie lelei ki aí e Feitu'u na.

Pea ko e me'a 'oku ou ki'i fakahoha'a he pongipongi ni 'Eiki Sea koe'uhí 'oku ou tokanga, 'oku tau hanga 'i he ngaahi l pooti 'oku ou fanongo mai p 'Eiki Sea ki he l pooti ko eni, 'a eni 'oku tau tali ko e *Annual Report* mei he ngaahi Potung ué, kae tuku e fu'u me'a mahu'inga ko ení 'Eiki Sea, 'oku hokó 'Eiki Sea. T ko 'Eiki Sea 'oku ai e me'a ia 'oku ui ko e *contractor*, 'oku ai mo e *agent* pea toki a'u ki he faamá 'Eiki Sea. Ko e *pay slip* ko 'oku 'oange ko ki he ki'i m tu'a ko eni p ko e fefine 'oku 'o ng ue 'i 'Aositel lia, 'oku talaatu he konitulekitoá ia

'Eiki Pal mia: Sea, ki'i ...

<003>

Taimi: 1040-1050

'Eiki Pal mia: K taki p Fakafofonga fakamolemole atu mu'a.

'Eiki Sea: 'Eiki Pal mia! Me'a mai.

‘Eiki Pal mia: Fakatapu atu ki he Feitu’u na kae ‘uma’ . Na’e ‘osi ‘ohake ‘a e ‘isiu ko ení ki mu’a pea na’e ‘osi ‘i ai ‘eku tali lelei ki ai. Na’e ‘osi ‘i ai ‘eku tali lelei na’e ‘osi ui ‘a e fakataha ‘a e kau loto mamahi pea u ‘alu ki ai, ‘o mau fakataha pea ‘osi ko iá pea toe fai leva ‘a e fokotu’utu’u ‘a e Potung ue. ‘Oku mo’oni ‘a e me’a ko eni pea ‘oku ‘ikai ke u peh atu ‘oku hala. Na’a ku ‘osi fakamo’oni’i ‘a e me’a ko eni pea ‘oku ‘ikai ke u peh atu au ‘oku hala. Na’a ku ‘osi fakamo’oni’i p eni ‘oku mo’oni. Ko ‘emau ‘alu ko eni ki Nu’usila pea mau mamata ai pea mo e founga ko eni ‘oku fai ‘e Nu’usila ‘oku faka’ofa’ofa pea ‘oku fakapotopoto. Pea ko e ng ue ko eni ‘a e Pule’anga he taimi ni, ke fai ‘a e me’a tatau ko eni ‘oku fai ‘i Nu’usila ‘o fai ‘i ‘Aositel lia. Mou fakamolemole Hou’eiki, ko e me’a ko eni ‘oku ‘ikai ko e peheni ko e tukuaki’i ‘a e Pule’anga kuo ‘osi. Ko e ‘u fokotu’utu’u ko eni ko e tafe mai mei he kuohilí.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea, ko u kole atu mu’a ki he Pal mia.

‘Eiki Pal mia: Ko ‘eku fakatonutonu na’e ‘osi ‘ohake ‘a e me’a ko eni pea na’e ‘osi ‘i ai ‘a e tali ki ai ko e mo’oni, ko ‘eku fakamo’oni ‘oku mo’oni a e me’a.

Lord Tu’ilakepa: Ko e me’a fo’ou eni ‘oku ‘oatu he koe’uhi kuo ‘osi ‘ohake ‘Eiki Sea, ka ‘oku ‘ikai fai ha ng ue meihe Fale ni mo e Hou’eiki ki he kakai ko eni Sea.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tokoni Pal mia.

Kei vakai’i Pule’anga mo’oni’i me’a hoko he ngaue toli ‘i ‘Asitel lia

‘Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Tapu pea mo e Fale Alea. ‘I he taimi ni Sea, na’e lele atu ‘a e ‘Eiki Minisit MIA ki ‘Aositel lia ko e ‘uhinga p ke kau ‘i he *fact findings* ke kumi ke t t naki mai ‘a e fakamatala ke lava hono *review* ‘etau aleapau mo ‘Aositel lia ki he me’a fekau’aki pea mo e nofo, *transportation* mo e al me’a peh . Ko e me’a ko eni na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki N pele mo’oni ke fakapapau’i ko hono ‘uhingá leva ke tau talanoa’i mo ‘Aositel lia ha me’a ke toe fakalelei’i ange. ‘I he taimi tatau p Sea, ‘oku ‘osi tu’uaki ‘a e kau *liaison officers*.ki ‘Aositel lia. Hang ko eni ‘oku hoko ‘i Nu’usila fai me’a peh p mo e Pule’anga he taimi ni ki ‘Aositel lia, hei’ilo na’a ‘i ai ha kakai tonu p ‘i ‘Aositel lia ke nau tokoni’i ‘a e kau toli ‘i he taimi ko ‘oku nau ‘i ‘Aositel lia ai Sea. Ko e ki’i tokoni atu p Sea, m l .

Lord Tu’ilakepa: Sea,...ko u ki’i kole atu pe

Sea Fale Alea: Me’a mai ‘a e ‘Eiki N pele ....

Lord Tu’i’afitu: Kole fakamolemole atu p ki he ‘Eiki N pele. ‘Oku ou loto p au he ‘oku ou ki’i puputu’u ‘i he me’a ‘a e ‘Eiki Pal mia. Ko ‘eku fakatonutonu p ‘aku. Ko e anga ko ‘o e v ng ue ‘i he aleapau ha fonua mo ha fonua, he ‘ikai lava ha aleapau ha fonua *one to one* ke lava ai mo ha taha ‘i tu’a ai ‘a e *bilateral*. ‘Oku ‘ikai ke u tui ko e alea ko ‘e fai ‘i Nu’usilá ‘e tali ai mo ‘Aositel lia ‘i he fo’i mahafu p ‘e taha ‘i Nu’usila. ‘Oku kehekehe ‘a e fouganga ng ue mo e faka-*bilateral* ‘o e *agreement*. Pea ko u tui Sea, fu’u l loa ‘eku fakahoha’a. Ko e me’a ia na’e tonu ke me’a ai ‘a e Pal mia he fo’i ‘a’ahi fakapule’anga ko ení ke fakalelei’i ‘a e *bilateral* ‘o

Tonga ni mo Nu'usila 'uhinga 'o e toli 'akau mo e ngaahi v kehe kae tuku 'a e *vote of confidence* mo e me'a ko eni 'i he *Tonga Timber* 'oku lahi ai 'etau hoha'a. Ko ia Sea, m l .

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, fakamolemole p ki he 'Eiki Pal mia pea mo e Tokoni Pal mia, kae tuku mu'a ke u 'oatu Sea, 'a e fakamatala 'a ia 'oku te'eki ke 'ohake 'i he Fale ni. Pea kapau Sea, 'oku fu'u l loa 'ikai ke laum lie lelei ki ai 'a e Hou'eiki ko eni, pea ko u fokotu'u atu ke tukuhifo mu'a ki he K miti Kakato ke fai hano talanoa'i 'Eiki Sea, pea 'oku 'osi mea'i 'e he Feitu'u na ko u 'oatu p 'a e L pooti koe'uhi ke tokoni kia kimoutolu mo e ni'ihī 'oku malava ke tokoni ki he L pooti ko eni Sea. He ko e me'a 'oku ongo taha ki he motu'a ni, 'i he uike kuo 'osi ko e toe h mai 'a e Pule'anga 'Aositel lia 'o ta'ofi 'a e *agent* mei he 'ene fakamo'oni ki he *pay-slip* p ko e pa'anga 'akauni ko 'a e tokotaha p ko e fefine tangata'ifonua, ke 'alu atu ia 'o fakakolekole 'a e *agent* ke toki 'omai ha'ane silini 'o fefakamo'oni'aki 'i he'ene 'Akauni. Pea 'i he taimi na'e tukuange mai ai 'enau 'akauni ke nau 'o toho kuo 'osi 'ikai ha silini ia ai. Ko e me'a fo'ou eni ia 'oku 'ikai kau ia 'i he L pooti 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Pal mia. Pea ko u kole atu 'Eiki Tokoni Pal mia mo e Pal mia, mou fili ha kakai fakapotopoto, he ko u 'osi ma'u 'e au katoa....

Lord Tu'ihā'angana: Sea, keu ki'i tokoni ange ki he 'Eiki N pele.

'Eiki Sea: Me'a mai!

Lord Tu'ihā'angana: Kataki N pele. Tapu mo e Feitu'u na. Ko u tui 'oku toe takai holo 'a e 'Eiki N pele 'ene malanga, kae mahalo ko 'ene 'uhinga p 'oku ma'u 'e he Pule'anga 'a e L pooti ko mei 'Aositel lia 'oku ou tokanga mahalo ko e me'afo'ou 'oku 'uhinga ki ai. Kae mahalo 'oku te'eki ke ma'u ia 'e he Fakafofonga. Ko e fu'u L pooti matolu ko . Ko e L pooti ia fekau'aki mo e Toli. Ka 'o kapau ko 'ene 'uhinga ki he Feitu'u na ke fai ha ng ue ki ai. Ko u lave'i hifo he na'a ku ma'u p meihe 'Eiki N pele na'a ne tufa mai 'a e l pooti ko . P kuo 'osi ma'u 'e he Pule'anga 'a e L pooti ko pe 'ikai?

'Eiki Sea: Hou'eiki! Ko e 'uhinga p 'a e tohi ko ia 'a e L pooti ko ia ki he toli. Kapau 'e tukuhifo ki he K miti Kakato. Pea ko e toe me'a p 'e taha ko u kole atu Tokoni Pal mia, ko e ngaahi ng ue peheni 'oku 'i ai 'a e kau *CEO* mo e ng ue 'a e kau 'ofisa 'a e Pule'anga 'oku totonu ke nau fai 'a e ng ue ko ia. 'Oku tonu ke me'a p heni 'a e 'Eiki Minisit ia, he ko u tui ko e ngaahi ng ue ia na'e lava ke fai 'e he kau ng ue 'a e 'ofisi. Me'a mai!

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea, kole p ke tukumai p ia ki he Pule'anga ke tau lele p 'i he founa 'ikai fiema'u ia ke tukuhifo ki he K miti Kakato.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, ko e me'a eni 'a e Fale Alea, ko e me'a fakalufua eni kihe kakai 'o e fonua Sea. Ko u fokotu'u atu Sea.

Veivosa Taka: Sea, ko u ki'i fie tokoni atu.

'Eiki Sea: Me'a mai!

Veivosa Taka: Tapu mo e 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki 'o e Fale ni. Sea, ko u fakam l atu ki he ngaahi hoha'a 'i he Fale ni, ka ko u poupuu atu ki he kole 'a e Tokoni Pal mia he 'oku 'ikai ke 'asenita 'a e me'a ia 'oku hoha'a ki ai 'a e Hou'eiki. Ko hono uá Sea. P 'oku fakalao ke 'omi 'a e L pooti ko eni ki Fale ni, ta'efou mai 'i he Kalake 'o 'omai kia kimautolu? Pea ko u tui Sea,

‘oku ‘ikai ha me’a peh ia ‘a’aku, pea ko e ‘uhinga ‘eku kole atu ke tuku atu ‘a e me’a ko eni ki he Pule’anga pea ‘ohake pea mo e Hou’eiki.

Lord Nuku: Sea, fakatonutonu atu.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu mai.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu ko ‘ene peh ko ‘oku ‘ikai fakalao. Ko e fokotu’u eni ‘oku fokotu’u atu ‘e he ‘Eiki N pele pea ‘oku ‘i ai hono poupou. Pea kapau ‘oku peh ‘e he Fale ni ke paloti’i ko e me’a ia ‘a e Falé. Ko e fokotu’u pea ‘oku ‘i ai hono poupou ka ‘oku fakalao p .

‘Eiki Sea: ‘Eiki N pele

Lord Fusitu’a: Sea, k taki ko e kole fakama’ala’ala p . Ko e ‘uhinga na’e ma’u ai ‘e he kau N pele ko eni he na’e tufa mai kia mautolu. Kole fakama’ala’ala p na’e ‘omi mei f ? P na’e tufa holo p ‘e he Minisit p na’e fakafou he Kalake ‘o toki...

Lord Tu’iha’angana: Sea, ka u ki’i tokoni atu. Ko e ‘uhinga ia ‘o e fakahoha’a ko e ‘uhinga ke fakanounou ‘a e malanga ‘a e ‘Eiki N pele ko ‘ene takai holo ‘ene malanga ko e ‘uhingá ‘oku ‘i ai ‘ene L pooti. Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku he ko u ‘ilo ‘e au ‘a e founga ng ue. Na’a ko ‘ene ‘uhingá ke fakah atu ki he Feitu’u na ‘a e L pooti ke fakah mai fou mai he hala. Ko e ‘uhinga ke tokoni ke fakanouno ‘ene malanga he ko ena ‘oku ‘i ai ‘a e L pooti ia. Hang ko ‘eku ma’ú ko e L pooti ena na’e fai mei ‘Aositel lia, kaekehe ka ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’a ko e ‘uhinga ‘oku ‘i ai ‘a e L pooti ‘oku ‘i he N pele pea ko u tui ka ko ‘eku tokoni ki aí ko ‘ene ‘uhinga ke alea’i ‘a e L pooti pea fakafou ‘i he halangá ke fakafou atu ‘i he Feitu’u na mo e Kalake ke t pile mai.

Lord Fusitu’a: Ko e tokoni atu p ki he N pele ke ‘ai mai mu’a ko e h ...

‘Eiki Sea: Mo me’a hifo ki lalo. Ko ia Hou’eiki. Koe’uhi ko e L pooti ko u manatu’i pe kiate au na’e tufa h ‘a e me’a pea ko u sio hifo pe ‘i he ‘Asenita ‘oku ‘ikai ha me’a peh ai. Pea ko ia ‘oku ‘ikai mahino kia au pe ko hai na’a ne tufa ‘a e ‘u L pooti ko ia, ka koe’uhí ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘a e ‘Eiki Minisit ‘oku ‘a’ana ‘a e Potung ue ka koe’uhi ...pe na’e anga f f ha’u ‘a e L pooti ko ia....’Eiki N pele!

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea, ko u tui mahalo ‘oku fu’u lahi p ng ue ‘a e Feitu’u na. Na’a ku ‘oatu p ‘o a’u atu ki he Feitu’u na, pea mahalo p na’e ‘ikai ke fakatokanga’i ia ‘e he Feitu’u na ‘eku ‘oatu ki he Feitu’u na.

‘Eiki Sea: Ka ko e ma’u ‘e he Feitu’u na mei f ?

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea! Ko hono ‘uhinga ia ‘emau ‘i heni ka ‘oku ‘i ai leva ha kakai ‘oku ‘osi ‘oku mea’i lelei ‘e he ‘Eiki Pal mia ‘oku ‘i ai ‘a e L pooti ko ia ai. Ko ‘ene a’u ki ha tu’unga ‘Eiki Sea, ka ko u fokotu’u ...

‘Eiki Sea: Ka ko e ‘uhingá he ko e me’á ‘oku ‘ikai ke totonu ke ke kau ‘i he L pooti. Ko e L pooti ia ha’u mei he tokotaha ha’ana ‘a e me’á. ‘Oku ‘ikai totonu ke ‘i ai ha’o kaunga ke ke tufa ‘a e L pooti ko iá.

Lord Tu'ilakepa: Ko e me'a fel ve'i eni mo e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea.

Fakamahino Sea e founa ng ue 'a e Falé

'Eiki Sea: 'Oku mahino ka 'oku 'i ai 'etau founa ng ue. Ko e ha'u ha L pooti mei he Potung ue 'a e Pule'anga ko nautolu Hou'eiki Minisit ke mou tufa mai 'a e ngaahi L pooti ko ia. Ko e me'a ia 'oku fakahoko atu 'a e me'a, 'ave ki he Kalake 'a e ngaahi me'a kotoa he 'ikai ke ha'u ha taha ke tufa noa'ia ha me'a p 'i Fale ni.

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea, ko e ki'i tokoni atu p .

'Eiki Sea: Me'a mai.

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea, ko u kole atu p ke tufa mai 'a e L pooti ki he kau M mipa katoa ke tau feme'a'aki ki ai ke tau hanga 'o 'ilo'i 'a e *content* mo e me'a ko ia. Ka tau toki hanga 'o alea'i, pea 'oku mahu'inga ke me'a heni 'a e 'Eiki Minisit ko ia e potung ue ke ne *update* mai 'a e ngaahi tukuaki'i ko eni. Ko u tui au ia he 'ikai ke 'uhinga lelei ke tau t langa'i 'a e pepa ko eni he 'oku 'ikai ke me'a heni 'a e 'Eiki Minisit , ke 'i ai ha tali. Kapau te tau t langa'i eni Sea, tetau takatakai p kitautolu pea 'ikai ha tali ia ki ai, mole 'a e taimi 'o e Falé Sea. Kole p ke tufa mai 'a e L pooti me'a mai 'a e 'Eiki Minisit ko eni 'oku mahu'inga. Ko e fokotu'ú p ia 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Oku mahu'inga 'aupito ho'o me'á.

Lord Tu'ilakepa: Ko u pou pou ki he fakamalanga 'a e 'Eiki Minisit he na'a ku 'osi fakamalanga 'anenai pea ke tukuange ke u malanga, ka ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea lelei 'aupito 'a e founa ko ena he na'a ku 'eke atu p 'oku 'i f 'a e 'Eiki Minisit ko ke fai ki ai e ..Sea, fokotu'u atu ke 'oatu ki he Feitu'u na.

Pou pou ke fou pe founa ng ue e Fale Alea

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea, ko u pou pou atu ki he Feitu'u na tau fou p 'i he founa 'ave ki he Kalaké, toki tufa mai mei ai, 'Asenita pea tau toki alea'i Sea...

<004>

Taimi: 1050-1100

'Eiki Tokoni Pal mia : ... tatau p pe 'oku me'a'aki 'e he Minisit pe 'ikai, ka 'oku 'i ai e *Acting* Minisit , ko e 'uhingá tau fou p he founagá, Sea. M l .

'Eiki Sea : 'A ia ko hai 'oku *Acting Minister?* M l , ta ko e Feitu'u na kae, pea ko ia 'oku tonu ki he Kalake ke fai ha'amo feng ue'aki ki ai, koe'uhí na'a lava ke fakahokoia 'apongipongi. Ko e h e me'a 'oku ke tokanga mai ki ai? Ko e h e me'a 'oku 'ai ke ke me'a ki ai?

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Seá. Fakam l atu he faingam lie kuo 'omi ma'a e motu'a ni. Tapu pea mo e Fale 'eiki ni, Sea. Sea, ko e ki'i fakahoha'a p eni ia 'a e motu'a ni fekau'aki pea mo e Hou'eiki Fika l 'o Tongatapu. Pea 'oku ou lave'i, Sea, 'oku hang 'ene ngaahi founa, hang ko eni 'oku ne fakailifia'i au, hang ha ki'i leká. He na'e me'a he leti 'aneuhu. 'E 'omai

e *vote of no confidence* he pongipongi ni, pe 'e 'omai he uike kaha'ú. Ka 'oku 'alu e me'a ko eni 'o *public*, ka 'oku te'eki ai ke lave'i 'e he motu'a ni ia, 'oku me'a mai e Feitu'u na 'oku 'i ai ha me'a peh . 'Oku hoha'a e kakaí

'Eiki Sea : Pea ko ho'o hoha'á, 'oku 'ai ke ke kau ai?

Veivosa Taka : Ko 'eku hoha'á, he ko e 'uhingá, 'oku hoha'a mai hoku k ingá. 'O fehu'i mai ki he motu'a ni, pea u talaange mou 'oleva p he 'oku te'eki ai ke me'a atu e Seá. Ka 'oku ou 'uhinga aú, Sea, he 'oku teuteu ke fai e ngaahi folau, pea hang 'oku ne hanga ko 'o faka'ohovale'i, mo hang 'oku fakailifiá. Ka 'oku ou kole ki he Hou'eikí.

Lord Nuku : Sea ka u fakatonutonu atu p , Sea.

Veivosa Taka : Ko ho'o fakatonutonú e h , Hou'eiki?

Lord Nuku : Ko 'eku fakatonutonu atú. Ko e Konisit toné, 'osi e m hina 'e 18, 'oku ngofua ke fakah . Pea 'oku ngofua p ia ke lea ki ai ha taha he 'osi e m hina e 18. Ko 'ene tu'u 'a'ana ko he taimi ni 'oku 'at p ia. Kuo 'osi e m hina ia 'e 18. Ko e me'a p ia 'a hai, ke ne fakah e *vote of no confidence*, 'i ha taimi na'a ne fiema'u.

Veivosa Taka : Sea.

'Eiki Sea : Ko ia. Mo me'a ki lalo. Tau liliu 'o **K miti Kakato.**
Me'a 'a e Sea

Sea K miti Kakato : Tapu mo e 'Eiki Pal mia 'o e Pule'anga Tongá. Tapu mo e 'Eiki Tokoni Pal mia, kae 'uma' e Hou'eiki Minisit 'o e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki N pele 'o e fonuá. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Tapu ki he Kalaké, kae 'uma' e kau ng ue 'o e Falé. Hou'eiki m l ho'omou laum lie lelei, tau ma'u e pongipongi faka'ofa'ofa ko eni. Tau fakafeta'i p ki he 'Otua 'i he me'a kotoa p . Ko 'etau folofola tataki 'o e pongipongi ni, ko e Filipai vahe 2, veesi 1 – 4. Ko ia, kapau 'oku 'i ai ha'amou akonaki 'ia Kalaisi. Kapau 'oku 'i ai ha'amou fiem lie mei he 'ofá. Kapau 'oku 'i ai ha'amou feohi 'i he laum lié. Kapau 'oku ng ue homou fatú 'i he 'ofá. Pea ai ha'amou fai meesi. 'E, mou fakakakato 'eku fiefiá, 'i ho'omou loto taha. Ke taha ho'omou 'ofá, pea mou uouangataha. Pea hu'ufataha ho'omou feingá. 'O 'oua 'e feinga ki ha me'a ko e fakafek ke'i, pe ko e fie ongoongoa. Ka 'i ho'omou loto ta'ehiki, mou taki taha lau 'oku lelei hake 'a hono k inga 'iate ia. Pea 'oua na'a taki taha tokanga ki he'ene me'a 'a'aná p , ka ki he me'a 'a e kakai kehé foki.

Tau hoko atu ki he'etau 'as nita.

Lord Fusitu'a : Sea, k taki, ko e ki'i fakahoha'a faka-founga ng ue p , pe 'oku lelei ki he Feitu'u na.

Sea K miti Kakato : Me'a mai.

Lord Fusitu’a : K taki ko e kole p ke fai ha ki’i fakap ki he N pele Fika 3 ‘o Tongatapu, ka ko e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá. Pe ko e h e tu’unga ‘a e ‘ fakafika ‘as nita ko ‘oku kei toe he ng ue ko ‘a e Fale Aleá, pea tau toki hoko ‘o K miti Kakato?

Sea K miti Kakato : M 1 .

Lord Tu’ivakan : ‘E toki fakahoko ia ‘a ho’at .

Lord Fusitu’a : M 1 ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : Ko e Fika 5. Ko ‘etau ‘as nita, L pooti Fika 1/2016, K miti Tu’uma’u ki hono Fakafepaki’i ‘o e Faitotonú, ‘e toki fakahoko ia ‘a ho’at .

Lord Tu’ivakan : Tau hoko atu ‘etau ‘as nita ko ena. Ko e me’a ko ‘e toki fakahoko atu ‘a ho’at .

Lord Fusitu’a : Ko ia. M 1 Sea, kuo ‘osi mahino.

Sea K miti Kakato : Ko e 7.1 Ko e Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga Tonga ki he ta’u ‘oku ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune, 2015.

‘Eiki Minisit Pa’anga : Sea, tapu pea mo e ‘Eiki Sea, pea peh ki he Hou’eiki e K miti Kakató.

Lord Tu’ivakan : Sea, tau hoko atu p ‘etau ‘aseníá, ngata mei he me’a ko na’a tau ngata mei ai ‘aneafí. Ko e ngaahi me’a ia ko eni ki he l pooti mo e me’á, ‘e pau ke lau ia pea toki tukuhifo ki he K miti Kakato. ‘E toki fakahoko ia ‘a ho’at . M 1 .

Sea K miti Kakato : Ko ia. M 1 . Ko e 7.2 (i), Konifelenisi ‘a e Hou’eiki M mipa ‘o e Fale Aleá fekau’aki mo e Tupu Toko lahi, mo e Fakalakala ‘i he teu atu ki he fakataha G.7.

‘Eiki Tokoni Pal mia : Sea, kole p ke ki’i fakama’ala’ala, k taki, he 7.1.

Lord Tu’ilakepa : Sea, ‘ai he toe miniti ‘e 5 ko eni, he ta’emaa ho’omou ng ue mo e Sea e Fale Aleá, pea tau ki’i m 1 l . ‘Ai hatau taimi m 1 l . He’etau a’u ki ai ‘oku ‘ikai ke fakafem lie e Hou’eiki, he’etau feme’a’aki. ‘Ai ange p ha’amo me’a. He ko ena ‘oku ou vakai atu ‘oku mo kei fakatonutonu mo e Kalake. ‘Oku ou fokotu’u atu ke tau ki’i m 1 l . M 1 . Sea, mahu’inga p ‘a e veesi folofola na’a ke me’a mai ‘akí.

Sea K miti Kakato : Hou’eiki, mou k taki, mou me’a p ‘i lalo. Ko e ng ue ia ‘oku peh e ng ue. Mou k taki ‘o toka’i mai e Sea ‘o e K miti Kakató, mo e fatongiá, pea ‘oua te u fakatonutonu au h , kuo toe fai holo e fakatonutonu ia h . Mou k taki ‘o laum lie lelei. Hoko atu hotau ‘ahó, pea tau ma’u ha ‘aho lelei. Talamon atu, Hou’eiki, tau ma’u ha fakataha lelei.

Lord Tu;ilakepa : Sea, fakamolemole p ki he Feitu’u na. Ko e ‘uhinga p foki ‘a e fokotu’u atú ia, koe’uhí he kuo mahino mai, ‘oku fiema’u ke to e ...

Lord Tu'ivakanó : Sea, ki'i fakatonutonu atu. Ko e taimi 'oku ke me'a aí, ka fai ha fakatonutonu, 'oku 'ikai ke tonu ke toe me'a ha taha. Fu'u anga ta'etaau 'aupito ia he Fale ni.

Sea K miti Kakato : M l 'aupito. Hou'eiki, tauhi e molumalu hotau Falé. 'Oku 'i ai e toputapu 'o e Fale ko ení. 7.2 (i), ko 'etau hoko atu ki he l pooti ko eni folau, Konifelenisi 'a e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Aleá, fekau'aki mo e Tupu Tokolahi 'i he teuteu atu ki he fakataha G.7 'i *Shima*, 'i Toki , Siapani, na'e fakahoko ia 'i he 'aho 20 ki he 'aho 27 'o 'Epeleli, 2016. K taki 'a e, 'o fakahoko mai e l pooti ko iá.

Lord Tu'ilakepa : Sea, ko e me'a fakapotopoto ia 'a e Feitu'u na? Ko e me'a ko eni ia 'oku te'eki ai ke lau.

Sea K miti Kakato : 'E N pele Fika 2 'o Vava'u, me'a ki lalo.

Lord Tu'ivakan : Sea, kole atu ke tau ki'i m l l e, koe'uhí ka tau toki hoko atu 'anai. M l .

Sea K miti Kakato : M l . 'E Hou'eiki, tau ki'i lepa ai.

(Na'e m l l heni 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1115-1130

S tini Le'o: Me'a mai Sea 'o e K miti Kakato. (*Penisimani 'Epenisa Fifita*)

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Tokoni Pal miá, kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit e Kapinetí, Hou'eiki N pele kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Tau hoko atu ki he 'etau 'as nitá pea 'oku ou kole atu p Hou'eiki, ko e 'as nitá ko e me'a p ia 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, mo e Sea 'o e K miti Kakató, mo e Kalaké. 'Oku 'ikai ke 'i ai hamou mafai ia 'o moutolu ke mou fakatonutonu mai 'a e 'as nitá. Kapau 'oku tufa atu 'a e la'ipepa ko 1,2,3,4 ka 'oku ou fakahoko atu 'e au te tau hoko atu kitautolu ki he 3 ko 'etau 3 ia. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha taha ia ke ne fakatonutonu mai. Ko e 'as nitá, ko e me'a ia 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Sea 'o e K miti Kakató, mo e Kalaké. M l , Hou'eiki tau hoko atu. Ko 'etau hoko atu..

Lord Tu'i' fitu: M l 'aupito Sea ho'o k taki lahi. 'Oku ou peh te ke ala ki he kupu 49 kae poto ho kaung Fakafofonga. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l Sea. Fakamanatu mai 'a e kupu 49, kupu 49 'oku tukutuku p hoku tafa'aki to'omata'ú, h . Ko ia, tau hoko atu ki he 'etau L pooti 7.2(i) Konifelenisi 'a e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Aleá, fekau'aki mo e Tupu Tokolahi mo e Fakalakalaka 'i he teuteu atu ki he fakataha G.2 *Shima*, 'i *Tokyo*, Siapani na'e fakahoko he 'aho 26 ki he 'aho 27 'o 'Epeleli, 2016. K taki 'o fakahoko mai 'a e fakamatala fakama'ala'ala ko eni. 'Eiki N pele Fika 3 'o Tongatapu, m l .

L pooti folau 'a e M mipa Fale Alea fekau'aki mo e tupu tokolahi & fakalakalaka

Lord Tuivakan : Tapu mo e Sea, hang p ko ia ko e L pooti na'e 'oatú, Sea, ko e konifelenisi ko ení na'e kau atu ki ai 'a e Fakafofonga Fale Alea 'ova he toko 130 tupu, mei he ngaahi fonua 'e 65. 'A ia mei 'Iulope, Hahake Lotoloto, 'Amelika, 'Esia pea mo e Pasifiki. Kae me'apangó Sea ko e ..na'e toko 3 p 'a e fonua Pasifiki na'e kau atu ki heni, kei tokolahi p 'a e ngaahi fonua 'i he Pasifiki na'e te'eki ai te nau kau 'o M mipa 'i he kautaha ko ení. Na'e hoko foki 'a e konifelenisi ko ení, ko ha faingam lie ke fai ha vahevahe mo e tukup 'a e ngaahi M mipa Fale Alea 'i he konifelenisi, ke nau ng ue'i 'a e ngaahi taumu'a fakalalakaka tu'uloa, 'o hange p ko e fakataha 'a ia na'e me'a ki ai 'a e Minisit Mo'uí. P ko e *Sustainable Development Goal*. Hang ko ia 'oku tukumai 'e he Pule'anga Fakatahatahá, pea ko e fatongia mahu'inga 'o kitautolu, Hou'eiki ke fa'u mo fakam nava'i ha ngaahi Lao mo ha ngaahi founa ng ue 'e pouaki 'a e mo'ui lelei mo e fakalalakaka 'a e kakai kotoa hotau takitaha fonuá.

Na'e tali ai p , Sea, 'e he konifelenisi 'a e ngaahi tukup pea mo e ngaahi fokotu'u 'oatu ia ki he fakataha hono 42 'a e G.7 'i *Shima* 'a ia ko e fakataha eni 'a e ngaahi fonua temok lati lalahi. Hang ko 'Amelika, K nata, Falanis , 'Itali, Siapani mo Pilit nia, 'a ia 'oku 'iloa ko e G.7. Koe'uhí, p Sea ke vakai'i 'a e ngaahi fonua ko ení, mo 'enau taumu'a ng ue 'a e Hou'eiki M mipa Fale Alea, 'o e ngaahi fonua ni na'a malava ke tau ng ue fakataha mo fakam mani lahi ke teke 'a e fakalalakaka tu'uloá. Na'e lava foki, Sea ke fakahoko mo e pepa 'a e motu'a ni 'i he ngaahi fatongia 'i he ngaahi feng ue'aki faka-Fale Alea 'i he hoa ng ue fakam manilahi, 'i he kuonga 'o e ngaahi taumu'a fakalalakaká tu'uloa.

Ka ko e taha 'o e ngaahi fakamamafá, Sea, 'a e mahu'inga 'a e feliliuaki 'a e 'eá, 'i he Pasifiki fakal kufua. Ka na'e kau ai p , Sea pea mo hono fakamamafa'i 'a e mahu'inga 'o e ngaahi K miti Tu'uma'u 'a e Fale Aleá. Na'e mahu'inga foki, Sea, he na'e me'a tonu ai pea mo e 'Eiki Minisit Mo'ui, 'o ne fakahoko ki he Konifelenisi, mo 'ene pepa 'i he kaveinga p , "Ko e malu 'a e mo'ui 'a e tangatá. Fokotu'u 'o ha ngaahi founa ng ue ke lava'i 'a e ngaahi mahaki pipihi." 'o fekau'aki tonu eni, Sea, mo e ngaahi vailasi Ziká, pea 'oku ou tui Sea mo e hou'eiki 'o e Falé, kuo 'osi fakama'ala'ala p ia mei he 'Eiki Minisit , 'i he Fale ni, 'ene L pooti fekau'aki pea mo e mahaki pipihi ko 'eni.

Sea, na'e fakahoko ai p foki 'i he fakataha ni, koe'uhí, ko e ngaahi tukup mo e ngaahi fokotu'u mei he ngaahi fonuá, koe'uhí foki ko e poupu ki hono fakaivia 'a e hako tupu 'o e ngaahi fonua takitaha kae 'uma' 'a e kakai fefiné. Ka na'e fai foki 'a e ngaahi tukup mo e ngaahi poupu koe'uhí, ko e ngaahi *policy* p ko e ngaahi fokotu'utu'u ng ue ke fakahoko he ngaahi fonua takitaha. Ka na'e kole p kia kinautolu ke fakakau mu'a 'i he me'a ko ení 'a e feliliuaki 'a e 'eá. He ko e taha eni 'a e palopalema lahi mo tokanga ki ai 'a e Pasifikí. Ka na'e 'ikai ke 'uhinga p kia kitautolu. Na'e lava ai p ke tau fakafofonga'i 'a e toenga 'o e Pasifikí, he 'oku nau uesia tatau mo kinautolu. Ka koe'uhí, na'e 'ikai ke 'i ai hanau le'o, pea na'e fai p 'a e fatongia, ke fakafofonga'i mo kinautolu, he koe'uhí, he 'oku 'ikai ke 'aonga ke fai ha fokotu'utu'u *policy* 'o kapau 'e 'ikai ke toe 'i ai ha fonua mo hano kakai. Kapau kuo nau ngoto kinautolu 'i he feliliuaki 'a e 'eá, 'i he kuonga ni. Kuo 'osi mahino p he ngaahi fonua 'o e Pasifikí, kuo lahi 'a e ngaahi fonua kuo 'auhia 'i he tahí

Pea ko ia Sea, ko e toenga 'o e L pooti kuo 'osi kau p heni, pea ko e ki'i l pooti p ia mei he fakataha ko eni. 'Oku ou tui 'oku mahu'inga 'aupito he 'oku to e kau p foki eni, ke mahino 'oku tau tokanga atu ki ai 'o kapau 'e fai ha kole tokoni ki he ngaahi nunu'a ko eni 'o e feliliuaki 'a e

‘eá, pea mo e ngaahi me’a kehe, p . ‘Oku ‘i ai ‘a e pa’anga ke tokoni ki hono *empower p* ko hono fakaiuia ‘o e kaveinga ko e t fataha p ki he kakai fefiné, pea mo e to’utupú.

Ko ia p Sea pea te u fokotu’u atu p ke paasi ‘a e L pooti ko ia.

P loti’i ‘o tali Lipooti folau ki Siapani fekau’aki mo e tupu tokolahi & fakalalakala

Sea K miti Kakato: M l . Tau p loti. Ko kimoutolu ‘oku mou loto ke tali ‘a e L pooti ko eni, Konifelenisi ‘a e Hou’eiki M mipa ‘a e Fale Aleá, fekau’aki mo e tupu tokolahi mo e fakalalakala he teuteu atu ki he fakataha G,7 – *Shima, Tokyo* Siapani ‘aho 26 – 27 ‘Epeleli, 2016 k taki ‘o hiki homou nima.

Kalake T pile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, ‘Akosita Havili Lavulavu, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H mai, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule’anga, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho. ‘Eii N pele Vaea, ‘Eiki N pele Tu’ivakano. ‘Eiki Sea, ‘oku loto kotoa ki ai ‘a e Hou’eiki.

L pooti folau ki he Konifelenisi fakam mani lahi ‘i Uasingatoni DC

Sea K miti Kakato: M l Hou’eiki, tau hoko atu ki he’etau ‘as nita hokó, 7.2(ii) Konifelenisi faka-Fale Alea fakam manilahi ne fokotu’u ‘e he ngaahi kautaha fakam mani lahi ne fokotu’u ‘e he kautaha feng ue’aki faka-Fale Alea fekau’aki mo e Pangik ‘a M mani mo e *IMF* U singatoni DC, ‘Amelika. Na’e fakahoko eni he ‘aho 10-12 ‘o ‘Epeleli 2016.

Lord Tu’ivakan : Tapu mo e Seá, Sea ko e fakataha ko eni na’e fakahoko ia ki U singatoni ko e konifelenisi fakata’u faka-Fale Alea ‘a e fakam mani lahi eni. Na’e fokotu’utu’u ia ‘e he kautaha fekau’aki mo e *World Bank* pe ko e Pangik ‘a M mani pea mo e *IMF*. Fekau’aki p pea mo e ngaahi Fale Alea ‘o m maní, kau M mipá. Sea na’e kau ki he Konifelenisi ‘a e Hou’eiki M mipa Fale Alea, ofi p he 150 tupu mei he ngaahi fonua ‘e 70 ‘i m mani. Pea ko e ngaahi fonua ia, Sea, ‘oku M mipa ‘i he *World Bank*, mo e *IMF*. ‘Oku tu’u p Sea ko e mahu’inga ‘o e konifelenisi ko ení, Sea, ko e vahevahe atu ki he Hou’eiki M mipa Fale Aleá ‘a e ngaahi ‘ilo mo e fakataukei’i ‘o kinautolu ‘i hono sivi’i ‘a e ng ue honau ngaahi Pule’angá takitaha, ke fakapapau’i, Sea, ‘oku nau tali ui ki he fiema’u ‘a e kakaí. Ko e kaveinga na’e fakamamafa ki ai ‘a e konifelenisi, Sea, ke fakatupu ha ngaahi ma’u’anga ng ue, p ko e *jobs creation*, p ko e faka’ai’ai ‘a e ng ue faka’ekon mika, ‘a e tupu faka’ekon mika. ‘A ia ko e *stimulating economic growth*. Pea ‘i he taimi tatau Sea ‘oku mateuteu ki he feliliuaki ‘a e ‘eá, pea peh ki he potupotu tatau ‘a e totonú mo e ngaahi faingam lie ‘a e tangatá mo e fefiné. Mo e kaveinga ‘e taha, Sea, mo e pule leleí. Na’e toe mahu’inga foki, Sea, he ko e konifelenisi fakata’u ko ení, na’e toe fakataumu’a p ke a’usia ‘a e ngaahi taumu’a fakalalakala tu’uloa ‘a ia ko e *SDGs* mo teke ‘a e ngaahi taumu’a fakavaha’a-pule’angá, ki ha tu’unga ma’olunga pea ke fai foki ha ng ue ki he ngaahi kaveinga ni. Na’e lava foki, Sea, ke fakahoko ‘a e lea ‘i he konifelenisi. Kaveingá “Ko e pole ‘o e Feliliuaki ‘a e ‘Ea ‘oku fekuki mo Tonga, pea peh ki he ngaahi fonua ..

<008>

Taimi: 1130-1140

Lord Tu'ivakan : ... iiki kehe 'i he pasifiki, na'e lava ai p Sea ke fakahoko 'a e fokotu'utu' ng ue 'a e Pule'anga, 'a e Pule'anga Tonga ki he v sone ke a'usia ha Tonga 'oku mateuteu a'u ki he ta'u 2035 pea 'oku ou tui na'e 'osi me'a p ki ai 'a e Tokoni Pal mia ki he ngaahi fokotu'utu' ko en pea 'oku ou fakam l atu ki he Tokoni Pal mia mo e Potung ue 'o fakafou ia 'i ha ngaahi t keti pau faka' takai, fakas siale mo faka'ekon mika.

Sea na'e lea foki 'a e Tokoni Palesiteni 'a e Va'a ki tu'a 'a e Pangik 'a M mani 'o fakamamafa'i 'a e mahu'inga 'a e pou pou mei he Hou'eiki M mipa Fale Alea 'i hono fakapapai'i 'e ola lelei 'a e palani ng ue 'i hono fakahoko 'a e ngaahi taumu'a fakalalaka tu'uloa ko e IDA 18. Sea ko e tokoni fakapa'anga ko eni 'oku fakata'u tolu ma'a e ngaahi fonua masivesiva. 'Oku meimei fakataumu'a eni Sea 'a e pa'anga tokoni ko eni IDA 18 ki he fakalalaka faka'ekon mika 'i he ngaahi tafa'aki pau 'o kau ai 'a e ma'u ng ue mo e feliuliuaiki 'a e 'ea. Pea 'oku ou tui mahalo Sea 'oku mea'i p eni 'e he Minisit Pa'anga. Pea 'oku 'asi p he l pooti he peesi tolu ki he f 'a e ngaahi tokanga 'a e konifelenisi. Pea peh p Sea 'oku ou tui ka mou me'a p ki ai ki he ngaahi me'a ko ia.

Na'e lava foki mo e ngaahi fakataha makehe 'o, na'e fai e fakataha pea mo e Sekelitali Seniale 'a e CPA, ko Dr. Akbar Khan na'e 'i heni 'i he konifelenisi ko eni 'a e CPA na'e toki fakahoko 'i Tonga ni pea na'e fekau'aki p mo e ngaahi fokotu'utu' mo e founa ng ue pea mo e ngaahi tokoni 'oku lava ke fai 'e he CPA ki he'etau Fale Alea. Pea 'oku ou tui 'oku 'i ai p e ngaahi me'a 'e toki, na'e fakahoko 'a e ngaahi me'a 'oku ka 'i ai ha ngaahi t nounou 'i he'etau Fale Alea 'oku lava p ke kole kia nautolu. Pea na'e fai foki mo e fakataha mo e kau 'ofisa mei he IMF, 'anautolu ko eni 'oku nau tokanga'i 'a Tonga p ko e t pile 'a Tonga, 'oku nau hanga 'o tokanga'i foki e anga e, mo vakai'i ki he taimi 'oku fai ai ha n . Pea 'oku nau lava ke nau fale'i. Pea na'e lava ai p foki Sea ke fakataha pea mo e tokotaha he World Bank 'oku nau, pea ko e tokotaha p foki 'oku nau tokanga'i hotau tafa'aki. Pea na'e lava ai p ke toe ... Toe kole ai p 'a e ngaahi kole p ki mu'a na'a lava ke toe fakakaukau'i fakalelei 'etau n ko eni ... Na'e mahino p foki he 'osi 'a e ngaahi ta'u ko na'e ... Koe'uh ko e lele lelei na'e, mahalo na'a nau tuku hifo ki he 50, 50 ka fai ha n . Pea na'e kole p ke toe vakai mu'a ke ... na'a lava p ke toe ki'i lahi ange e 'inasi, p seti 'o e World Bank kae si'isi'i kia kitautolu. Pea 'oku ou tui p , mahalo na'e fakahoko p ki he 'Eiki Minisit Pa'anga mahalo 'oku 'alu hifo eni 'o 75 'a e World Bank kae 25 p 'a Tonga. Pea 'oku ou tui Sea 'oku ... Mahalo ko e ngaahi ola p ia 'o e ngaahi fakataha ka 'oku ou tui ko e anga ia 'etau ng ue ke, 'oku tonu p ke tau feng ue'aki he Fale pea mo e Pule'anga koe'uh ko hotau fonua, ko hotau kakai, ke teke ma'u p ke ... ki ha tu'unga 'oku toe sai ange. Pea ko ia mahalo ko e l pooti p ia Sea pea ko e toenga 'o e l pooti 'oku ou tui 'oku mou 'osi me'a p ki ai, ka 'oku ou fokotu'u atu p Sea ke tali eni.

P loti'i 'o tali L pooti folau Sea Fale Alea ki Uasingatoni

Sea K miti Kakato: M l . Fokotu'u mai ke tali. Moutolu 'oku mou laum lie lelei ke tali 'a e l pooti ko eni, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Takimamata, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele

Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Vaea, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ivakan . Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 17.

Sea K miti Kakato: M l . Moutolu 'oku 'ikai ke mou laum lie ke tali e l pooti ko eni, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: M l 'aupito Hou'eiki. Fakam l lahi atu kiate kimoutolu, lava lelei e fai 'etau ngaahi l pooti, ngaahi folau, fakafeta'i, ko u fa'a lele atu he ngaahi folau pehe ni kamata p he 8:00 tataha p toki tuku he 6:00, 'oku 'i ai e fatongia 'oku fai he po'uli, ka 'oku ou fakam l lahi atu kiate kimoutolu 'i he fai hotau ngaahi fatongia ko eni. Mou mea'i p e hisit lia, 'a e *Tonga Viking*, na'e kapa 'e Tonga ni 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifiki 'aki 'enau pouvai pea mo honau ivi m lohi. Pea ko e toki toho 'uta ni p 'a e kalia 'o e Tautahi. Ka ko e ngaahi folau ko eni 'oku mou fai, 'oku mou folau mo e mafai fakapoto mo e 'ofa fonua 'o tokonaki mai ma'ae fonua. Ko u fakam l lahi atu kiate kimoutolu 'i he lava lelei 'o e ngaahi fatongia ko ia. Pea 'oku ou talamon atu kiate kimoutolu, 'amanaki mai ho'omou ngaahi folau. 'Oku 'i ai 'etau 'as nita, hang ko nau fakahoko 'anenai ko e tu'utu'uni eni ia 'a e Sea 'o e K miti Kakato, tau foki tautolu ki 'olunga. Ko e Fkamatala Pa'anga 'a e Pule'anga Tonga ki he ta'u ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2015.

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea.

Sea K miti Kakato: 'E Minisit Pa'anga k taki 'oku 'i ai ha fakamatala?

Fakamatala Pa'anga Pule'anga Tonga ngata ki Sune 2015

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko ia Sea, tapu mo e 'Eiki Sea peh ki he K miti Kakato. Fakah atu p heni ko e l pooti eni na'e 'omai he 'aho 5 ko 'o M , 'a ia kuo 'osi tufa atu p Sea. Ko e ta'u fakapa'anga 2014/2015 eni, ko e ola ko 'o e ng ue ko na'e hoko 'i he fakapa'anga ko 'i he 2014/2015 na'e hulu 'a e pa'anga ng ue 'aki 'a e 9 kilu. 'A ia ko e hiva kilu hiva mano taha afe fitungeau tolu ua. 'A ia pea ko e pa'anga ko ko 'i he pa'anga fakalalakala na'e fe'amokaki ia 'aki e pa'anga 'e 5.1 miliona. 'A ia na'e 5.2 'a ia ko e nima miliona taha kilu hiva mano valu afe valungeau onngofulu m f . Ka ko e fe'amokaki ko eni na'e feau p ia he pa'anga 'oku toe mei he ta'u fakapa'anga ki mu'a na'e fe'unga mo e 23.4 miliona 'i he pa'anga fakalalakala koe'uh ko e ngaahi pa'anga p ia na'e t mu'a mai koe'uh ke fai'aki e ngaahi ng ue. Pea ko e toki ng ue eni na'e lava 'o fai he ta'u ko eni 2014/2015 'o lava pea mei ai, 'a ia ko 'ene a'u mai ko ki he ta'u fakapa'anga ko eni faka'osi ko 'o Sune 'o e ta'u kuo 'osi na'e toe leva e pa'anga ko fakalukufua ko e pa'anga ng ue ko 'a e Pule'anga, fe'unga ia mo e pa'anga 'e 31.8 miliona.

'A ia ko e 31.8 miliona ko ia Sea 'oku kau ai mo e, 'oku 'i loto ai e pa'anga 'e 5 miliona 'oku tuku 'i he Pule'anga ke aofaki... koe'uh ko e totongi ko 'ene ngaahi n ko ko ki he kaha'u. 'A ia ko e sino'i pa'anga ko eni ko e *sinking fund* 'oku tanumaki ia he ta'u kotoa p he ngaahi pa'anga hulu koe'uh ke a'u, ke tu'u talifaki p koe'uh ko e taimi 'oku hoko ai e ngaahi totongi n lalahi 'oku 'i ai p 'a e sino'i pa'anga ki ai. 'A ia ko e toenga ia ko , ko e toenga ko ko 'o e pa'anga ko ki he langa fakalalakala 'i he 'aho faka'osi ko 'o Sune, ta'u kuo 'osi, fe'unga ia mo e 18 miliona Sea. 'A ia ko e tu'u ia ko 'a e tu'unga fakapa'anga ko 'i he pa'anga ng ue pea peh ki he pa'anga ko eni fel ve'i pea mo e langa fakalalakala.

Ko e 'atita ko eni ko 'a e 'Atita 'oku fai he ta'u ko eni, pea nau fakatokanga'i p ko e ... 'Oku lelei p 'a e anga ko 'o e 'atita ko 'enau aofangatuku ko he'enua, 'osi 'enau 'atita na'e 'omai ia he 'aho 29 ko 'o Fepueli. 'A ia ko e 29 'o Fepueli na'a nau lava ai 'o fakakakato 'enau ng ue pea 'omai 'enau fakamatala 'atita. Ko e me'a p 'e taha 'oku mau kei fai e ng ue ki ai ke fakalelei'i hono feinga'i ke fakam 'opo'opo e ngaahi koloa ko 'a e Pule'anga, ngaahi koloa lalahi koe'uh ko e ngaahi koloa lalahi ko ia, ko ia 'oku mau kei ng ue ki ai 'emau, koe'uh kae fai mo lava 'o fakamahu'inga'i k toa e ngaahi fale mo e ngaahi me'a k toa ko ia, ngaahi hala mo e ngaahi koloa k toa ka mau lava ... 'o maau e kongá ko ia pea ko 'ene maau ko ia Sea 'oku lava leva 'ikai ke toe 'i ai ha toe me'a 'e toe fai ha tokangaekina ki ai. Ka ko e founa fakatauhitohi ko 'oku mau fai he taimi ni 'oku mau kei lele 'aki p e founa fakatauhitohi 'o fakatefito p 'i he pa'anga ko 'oku ma'u mai ko 'i he ta'u mo e pa'anga 'oku h atu. Ka 'i he taimi tatau 'oku 'alu p taimi mo mau feinga ke toe t t naki mai ke toe 'alu ki ha fa'ahinga tu'unga tauhitohi 'oku lava 'o toe 'omai mo e ngaahi mo'ua mo e ngaahi mo'ua mai mo e mo'ua atu pea mo e feinga ko eni ke fakakakato e ngaahi me'a fel ve'i pea mo e koloa fakalukufua 'o e fonua koe'uh ke tau lava 'o 'ilo he tu'unga fakapa'anga 'o e fonua fakak toa 'i he'ene koloa h mai mo e me'a 'oku tau mo'ua ai mo e ngaahi tu'unga fakapa'anga Sea. Kai kehe ka ko e anga ia, ola 'o e ng ue ko ko 'i he ta'u kuo 'osi 'i he 2014/2015 'a ia na'e hulu hiva kilu pea peh foki ki he tu'unga pa'anga p , ng ue 'a e Pule'anga 'oku 'i he 31 miliona tupu Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . 'Eiki Minisit T naki Pa'anga Fakalotofonua.

Fakam l 'ia ng ue lahi Potung ue Pa'anga 'o 'omai fakamatala fakata'u Pule'anga

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, 'Eiki Sea. Tapu mo e Sea 'o e Fale Alea kae 'uma' e Hou'eiki M mipa 'o e Fale ni. Sea ko 'eku tu'u hake p au ia ko e, ko e fakam l p ki he Minisit Pa'anga ko e 'uhingá ko e ng ue lahi ko eni kuo fai 'Eiki Sea. Ko e ngaahi ta'u ko ki mu'a ...

<009>

Taimi: 1140–1150

'Eiki Minisit T naki Tukahau: ... 'oku 'osi e ta'u fakapa'angá ia, toki 'omai e l pooti ko ia 'a e ' tita 'i he fakamatala fakata'ú kuo 'osi mei ai e ngaahi ta'u 'e ua, ta'u 'e tolu. Ko e ta'u kuo'osí, 'a ia kuo 'osi 'i Sune, ko e l pooti ko ení na'e lava e ng ue ki ai 'a e ' tita 'i Fepueli. Pea na'e 'osi fakah fakataha mai p foki 'eni ia pea mo 'etau patisetí, 'i Sune. 'A ia ko u fakam l ki he 'Eiki Minisit kae 'uma' 'ene kau ng ué pea peh foki ki he Potung ue 'Atitá 'i he ng ue m lohi mo e ng ue lelei kuo lava ke fakamahino'i mai ki he kakai ko ia e fonuá, ko e koloa pea mo e naunau ko ia 'a e fonuá 'oku maau hono tauhí, 'o fakatatau ki he lao ko 'a e fonuá. 'Ikai ke ngata aí, 'oku nau 'omai 'a e *confidence* ki he kakai 'o e fonuá, ko e patiseti ko ia na'a tau tali ko ki he 2015 mo e founa ko ia hono fakamoleki e pa'anga ko iá, na'e fai ia 'o fakatatau ki he me'a ko ia na'e tali 'e he Falealeá. 'A ia ko e ongoongo fakafiefia ia. Ko e kongá hono uá Sea ko e tu'unga ko pa'angá he ta'u kuo 'osí, 'a ia ko na'e fakahoko mai mei he Minisit , 'oku mahino 'oku fai, 'oku kaukaua, 'oku 'i he tu'unga lelei 'aupito. Pea 'i he toenga ko toenga pa'anga mei he ng ue langa fakalakalaká, 'oku mahino mai na'e toe 18 miliona ki he 'aho 30 ko ia 'o Sune ta'u kuo'osí.

Tokanga ke ng ue'i ngaahi \$ tokoni mei muli

'Oku 'i ai e tokanga lahi 'a e Pule'angá 'Eiki Sea ki he ta'u ng ue ko ení pea mo e hokohoko atú ko e 'uhinga ko e pa'anga tokoni ko eni mei hotau ngaahi fonua kaung 'apí ki he ngaahi langa fakalalakaka ko ia 'oku fakahokó. Pea 'i he tokanga ko ia 'a e Pule'angá ki ai, 'oku nau to e fokotu'u ai ha k miti ko e k miti ng ue ki he ngaahi ng ue fakalalakaká p ko e *Development Co-ordination Committee* ke tokoni ki he 'Eiki Minisit .

Ko e me'a 'oku hokó 'Eiki Sea, 'oku lahi e pa'anga ko eni 'oku 'omai ko ia ke fakahoko'aki e ngaahi ng ue ke tokoni'i 'a e fonua ni fakalukufua. Ko 'etau ng ue ko ia ke fai ko ki ha fakahoko e ngaahi *project* ko ení, 'oku fa'a tuai, mahalo ko e lea mahino p ia 'Eiki Sea. 'I he anga p ia 'o e fetohi'aki mo e ngaahi fokotu'utu'u ng ue ke faí. Ko ia 'oku fai e tokanga lahi 'aupito 'Eiki Sea ki he pa'anga ko ení ke lava 'o fakahoko 'a e ngaahi taumu'a mo e ngaahi kaveinga ko eni na'e 'omai ai e pa'anga ko ení. Pea kapau 'oku 'ikai ke lava, kuo liliu e fiema'u 'a e Pule'angá he 'aho ko iá, 'ikai ke lava foki ke ng ue'aki ia ki ha fa'ahinga *project* 'e taha ko e 'uhingá ke mahino p ki muli mo hotau ngaahi hoa feng ue'akí 'oku vivili 'etau fiema'u ki he pa'anga tokoni ko ení. Pea ko u tui 'oku 'i ai e feng ue'aki 'a e ngaahi kupu fekau'akí 'o a'u ki he l volo ma'ulalo tahá ke lava 'o tau fengaue'aki ke ng ue'i 'a e ngaahi silini kuo tokoni mai'aki 'e muli ki he ngaahi *project* kehekehe. Ka ko hono fakak toá 'Eiki Sea, ko u fakam l ki he Minisit Pa'angá he ng ue lahi kuo lava. M l .

Sea K miti Kakato: M l . Tongatapu 4.

Fehu'ia hu'unga \$ tokoni 'o kapau 'ikai faka'aonga'i he ta'u fakapa'anga

M teni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea e K miti Kakato. Pea 'oku 'atu 'eku faka'apa'apa lahi ki he Hou'eiki M mipa e K miti Kakató. Sea ko e ki'i fehu'i nounou p . 'Oku ou fakam l lahi he fakamatala ko ení 'oku mahino p 'oku *up to date* pea vave 'aupito 'Eiki Sea. Pea ko u fakam l he fakamatala 'oku 'omai 'e he ongo 'Eiki Minisit ke tokoni mai he 'oku 'i ai p 'eku fakam l 'Eiki Sea he ngaahi fakamatala ko eni 'oku 'omai 'e he Pule'angá 'oku mahino 'oku nau talamai 'a e ngaahi mata vaivaí, ngaahi me'a ke fakalalakaka'i pea ko u to'a'ia 'aupito 'oku 'ikai ke nau hanga 'o fufuu'i ha ngaahi me'a peh ko e 'uhingá ko 'etau lelei fakalukufuá 'Eiki Sea. Ka ko 'eku ki'i fehu'i p fekau'aki mo e me'a na'e me'a mai e 'Eiki Minisit T naki Pa'angá. Ka a'u leva 'o toe ha pa'anga tau peh ko ha pa'anga na'e 'omai ia ki he fakalalakaká. Tau peh hang ko e me'a na'e me'a mai'akí, 'osi ange ta'ú tau peh 'oku toe ha pa'anga 'e 18 miliona 'oku 'ikai ke ng ue'aki ia. 'Oku fefee'i leva e silini ko iá. 'Oku 'ikai ke tau to e lava tautolu 'o ma'u p 'oku tau lava 'o liliu ki ha *project* 'e taha he 'oku mahu'inga 'aupito 'a e me'a ko ia 'oku me'a mai'aki 'e he 'Eiki Minisit T naki Pa'angá 'Eiki Sea kapau 'oku 'omai 'a e faingam lie 'o e tokoni mei muli ka 'oku tau vaivai fakaivi, faka-labour p ko e kakai ke fakapapau'i 'oku hokohoko lelei e ngaahi *project* ko ení 'i hono taimi totonu pea a'u 'o ng ue'aki e ' pa'angá 'o 'osi 'i hono taimi totonu 'Eiki Sea. Pea kapau leva 'e a'u 'o toe 'i ha ngaahi t nounou. 'A ia 'oku makatu'unga ai 'ene me'a mai 'ikai ke 'i ai ha k miti ke tokoni ki he 'Eiki Minisit Pa'angá hono fakakaukau'i ke hokohoko lelei e ngaahi *project* ko ení ke ng ue kakato'aki e ngaahi pa'anga ko ia 'oku pal mesi mai mei he 'etau ngaahi hoa ng ue mo e kau *donor* 'Eiki Sea. Ka ko 'eku fehu'í ke fakamatala mai p . Ka a'u leva 'o toe ha pa'anga hang ko e me'a 'oku 'omai 'oku toe ha pa'anga 'e 18 miliona. F f leva, 'oku tau to e *entitle* ki ai p 'oku fakafoki e pa'anga ia ko iá 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . 'Eiki Minisit k taki 'o tali mai e t lafili ko ení.

Tali Pule'anga ki he ngaue'aki toenga \$ tokoni mei muli

'Eiki Minisit Pa'anga: M 1 Sea. Tapu p ki he Seá pea peh ki he K miti Kakató. Ko e ngaahi polokalama foki ko ení meimei ko e ngaahi polokalama eni fel ve'i hang ko e Pangik 'a M maní, Pangik 'a 'Esia. Meimei ko e ngaahi polokalama ko eni he ta'u 'e 4 ka ko e 'osi ko , kapau 'oku 'osi 'a e ngaahi ng ue ia ko iá ne fu'u lahi 'a e fakafuofua ia ko ki he pa'anga fakamole ko pea toe ha silini, mau to e lava p mautolu 'o to e talanoa ha fa'ahinga polokalama ke 'alu ki ai, 'i he ngaahi polokalama langa fakalakalaka ko kuo tau fakah mai ko he 'esitimetí Sea. Ko e me'a kehé p koe'uhi ko e pule'anga, 'oku 'i ai p pule'anga hang ko e Pule'angá Nu'usilá. 'Oku nau 'omai p 'enautolu e fo'i ta'u 'e 3 ke mau ng ue'i ai. Pea lolotonga e ta'u 'e 3 ko ia, ka 'i ai leva ha pa'anga 'oku kei toe he fo'i vaha'a ta'u 'e 3 ko ia pea 'osi e ta'u 'e 3 ki he ta'u 'e 4 'oku nau lava p ke tuku, 'oku nau fakafoki. Pea mau feinga 'aupito p koe'uh ko e lolotonga ko ia e fo'i ta'u 'e 3 ko ia e polokalama 'a Nu'usilá, ko e h e me'a 'oku 'osí, pea mau talanoa'i he kuo mau 'osi hanga 'e mautolu 'o polokalama 'a e polokalama ko ia e fiema'u ko ia 'a Tonga ni 'o 'ova ia he pa'anga ko 'oku nau 'omai.

'A ia ko hono 'uhingá kapau 'e 'osi p ngaahi polokalama ko ia 'oku 'i 'olunga 'oku nau mahu'inga lahi taha ko ki he Pule'angá pea lava 'o mau hoko hifo ai p ngaahi polokalama ko 'oku hoko hake. 'A ia ko e founga p ia 'oku mau ng ue'aki tatau p ki 'Aositel lia mo Nu'usila.

Ko 'Aositel lia p 'oku ta'u p 1. 'A ia ko 'enau liliu mai 'a nautolu ia koe'uhi ko 'ene 'osi p ta'u ia ko ia kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ke ng ue'aki, to e fakafoki ka nautolu ka mau to e polokalama'i ia 'o to e foki mai ki he Pule'angá. Mau to e talanoa'i 'e mautolu ha polokalama kehe ange mo fo'ou 'i he anga ko ia e femahino'aki ko ia mo kinautolu ko 'i he ta'u ka hokó, 'i he ta'u fakapa'anga ko ka hokó. 'A ia ko e anga ko founga ng ue. 'A ia kapau 'oku 'i ai ha toenga, toe, 'osi lava lelei e ng ue ko na'e 'osi fakahoko ki aí, mau to e alea ke to e 'alu hifo ki he ngaahi ng ue ko 'oku fokotu'utu'u hake ko 'oku fiema'u ko he'etau ngaahi langa fakalakalaka ko ia 'a kitautolú. 'A ia ko e anga ia ko 'a hono ng ue'aki. Ka ko e mo'oni 'aupito e me'a na'e me'a ki ai e Minisit T naki Pa'angá. 'Oku mau feinga 'aupito ke vave 'aupito. Hang ko 'eku laú, 'oku lahi 'aupito p ngaahi tokoni ia 'oku 'omai, ko e mafai ko ia 'oku tau feinga, 'oku tau ma'u ko ke fakahoko vave'aki. 'Oku 'i ai mo e ngaahi me'a, fokotu'utu'u p 'oku 'i ai mo e ngaahi me'a ki he kekekele, 'oku 'i ai e ngaahi me'a ki he fengae'aki kehekehe, ngaahi fokotu'utu'u mo e me'a he tafa'aki 'atautolu. Toki maau ia pea toki 'omi. Ka ko e kaveinga lahi ia ko 'oku fai ai e ng ue koe'uhi kae lava 'o fakahoko e ngaahi me'a ko ia Sea. 'A ia kapau te mou me'a p ki heni. 'A ia ko e ta'u kuo'osí na'e toe pa'anga 'e 23, holo hifo leva ia he ta'u fakapa'anga ko , 14/15 ki he 18 miliona Sea. Ko u piliote ai kau 'oange ke mai 'ene fehu'í...

Lord Fusitu'a: Ko e ki'i fehu'i p ki he Minisit ...

Sea K miti Kakato: Minisit k taki ko e fehu'i .

Lord Fusitu'a: 'Ikai ko e meimei natula tatau p mo e kole fakama'ala'ala 'a e Fika 4. Ko e, kuo mahino mai ko 'Aositelelia mo Nu'usila 'oku 'osi t keti'i mahino mai p 'a e polokalama mo ke 'alu ki ai 'a e pa'angá. Ka ko e to e ki'i fakama'ala'ala mai angé mei he Pangik 'o M maní

mo e Pangik 'Esia p 'oku peh 'a e pa'anga ko ia. Hang kiate au ko e me'a 'oku kole fakama'ala'ala ki ai.

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko ia Sea. Hang ko 'eku lave 'anenaí, ko e ongo ua ia ko ení 'oku mau, 'oku sai 'aupito he 'oku, na'a mau ng ue p mautolu ia he lolotonga ko ia e lele ta'u mo e 'alu ko , 'A ia 'oku ta'u 4 nautolu ia, mo e anga ko ia e ng ue. Pea kapau 'oku 'osi e ng ue ia 'oku toe ha silini, 'oku mau to e talanoa mautolu ia he 'oku mau vakai'i he ta'u kotoa p ko e h ha ng ue ke hoko atu k iai. Hang ko ení kuo 'osi fai e ngaahi vakai'i ia e ngaahi fiema'u fel ve'i ki he fefononga'aki 'i he tahí, ko e ngaahi mala'e vakapuná mo e ngaahi me'a peh . Kuo mau 'osi hanga 'e mautolu 'o fokotu'utu'u hake. Hang ko e me'a he *cable*, 'osi 'i ai e ngaahi ng ue ia 'oku tu'u hake, 'oku nau hoko hake he ngaahi me'a ko ia Sea. 'A ia ko e anga ia ko founga ng ue mo kinautolú. Ka ko e mahu'inga p ia 'oku mau faka'amu ke nau kei falala mai p 'oku tau tauhi lelei'i mo fakahoko e ngaahi pa'anga, ko e me'a lahi ia. Ko u tui ko e m m niti p kuo mole falalaá 'oku faingata'a. M 1 .

Lord Fusitu'a: M 1 Sea. Ko e kole fakama'alaala ia na'e, hang p ko e Fika 4. Ko e kole fakamolemole p ke mou laum lie lelei p 'oku 'ikai ko ha fakaanga ko e vakai p ha fakama'ala'ala. Pea ko e hang p ko e Fika 4 'oku ne si'i fakamaatoato'i 'a e fatongi ko e 'uhinga ia e ... M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 'Eiki N pele Fika 3 Tongatapu.

Faingofua ange fengaue'aki he toenga \$ tokoni mo e ngaahi fonua lalahi

Lord Tu'ivakan : Sea ko e tokoni p . 'Oku mo'oni 'aupito e 'Eiki Minisit Pa'angá. Kae mahalo ko e me'a ke tokanga ki ai 'a e Pule'angá he 'oku 'i ai e taimi 'e taha 'oku tuai e ha'u 'a e pa'anga tokoni ka 'oku ng ue'aki e *recurrent*. Ka 'oku 'i ai e taimi 'e taha 'oku 'osi e ngaahi me'a 'oku te'eki ai p ke ha'u. Mahalo ko e me'a p ia 'oku ki'i palopalema. Tatau p ki Nu'usila mo 'Aositel lia. Ko e fa'a taimi ko ko e *EU* na'e fakatuai 'aupito. Ka ko e taha, me'a 'e taha 'oku me'a, hang ko e pa'anga ko eni mei he *World Bank* pea mo e *IT* ki he *renewable*, ki he *cable* ko na'e toki 'osí. Na'e toe p ai e 7 miliona. 'A ia 'oku lava p ia 'o *roll over* ke 'ai 'o makatu'unga ia he 'oku, 'e lava leva ke ng ue'aki ki he me'a ko eni ki Vava'u mo Ha'apaí. Ka ko e, 'a ia ka ko e me'a leva ia 'a e ...

<001>

Taimi: 1150-1200

Lord Tu'ivakan : ... 'a e Pule'angá ke kumi ha toenga ke fakalahi'aki ke fakalava 'a e *project*. 'A ia 'oku faingofua p 'i he makatu'unga 'i he alea pea mo e 'Eiki Minisit pea mo kinautolu ko ke lava ke *roll over* 'a e fo'i pa'anga. Mahalo ko e fakatatau lelei ki he me'a ka ko e taimi 'e taha ko Nu'usila mo 'Aositel lia hang ko e me'a ko ena ki he *anit-corruption* na'e a'u p ki he tu'unga pea fakafoki e silini ia ki 'Aositel lia ka na'e 'ikai foki ke me'a. Ka 'oku ou tui mahalo na'e toe p ke fai e ngaahi fakataha ko ka 'oku *normally* 'oku fa'a sai e *World Bank* pea mo e ngaahi tokoni ko ia mei he ngaahi hoa ng ue ko mei tu'apule'anga lahi atu ki'i faingofua ange kinautolu 'i he'etau kaung 'apí. M 1 .

Sea K miti Kakato:

M 1 . Tongatapu, 'Eiki N pele fika 'uluaki Tongatapu.

Kole ki ha fengaue'aki e Pule'anga mo e ngaahi kolo he ngaahi tokoni

Lord Vaea:

M 1 Sea. Ko u fakam l atu p ki he 'Eiki Minisit Pa'anga pea ko u mahu'inga'ia he me'a na'e me'a 'aki 'e he Tongatapu 4 kae 'uma' foki hono 'omai ko he 'e Minisit ki he Kasitomu kae 'uma' e *Revenue*. Sea ko e tokanga ko hono 'uhinga kapau 'oku 'ikai ke a'u mai 'a e pa'anga ki he feitu'u ko ia na'e fai e 'amanaki ko ki ai. Pea 'oku 'i ai 'a e fakakaukau fo'ou ko eni ke toe 'ai pea mo ha kulupu ke nau tokanga'i p ko ha k miti. 'Oku fai e tokanga lahi ia ko hono 'uhinga ko e taumu'a ko 'o e tokoni pea mo e pa'anga h maí ke ako'i mu'a 'e he Potung ue Pa'anga 'a e kakai ko 'oku fai e taumu'a ki ai ke nau lava 'o ma'u 'a e tokoni pea nau talamai ko e h hono 'uhinga e t nounou na'a nau fai. Ko e 'uhinga eni Sea.

Na'e 'i ai e ngaahi ng ue ia na'e 'oange ki homau v henga pea toe to'o p ia ko hono 'uhinga he na'e 'i ai 'a e fet 'aki ia 'a e Pule'anga pea mo e fonua ko eni. Pea to'o leva 'a e ngaahi fakakaukau ko ia pea fai leva hono fakatatali. Ko e taimi ko na'e 'amanaki ai 'e toe fakah maí 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'ilo ia ki ai 'a e kakai ko ia. Ko e Pule'anga p ia pea mo e Pule'anga ko ki Muli 'oku nau tokoni mai. 'Oku 'ohovale p 'a e motu'a ni ia 'oku fakahoko mai mei he Pule'anga ko ki muli ko e tokoni eni 'oku 'at ke 'oatu. Ko ia 'oku fai e tokanga lahi Sea ki he ki'i k miti ko eni.

Ko e taha 'o e ngaahi 'uhinga 'oku fa'a palopalema ai 'a e tokoni, 'uluaki p ko hono tuku mai ke f f e'i pea leva hono ako'i. 'A p ko 'oku p te'i ai 'a e potung ue ko eni hono to'o mei h 'o fakah ki h to'o mei h 'o fakah ki h ke ako'i. Ako'i e ngaahi kosilio ako'i pea mo e kakai ko he ng ue ko e 'uhinga ke a'u mai p fo'i ng ue mo e silini 'o 'alu 'o a'u. Pea kapau 'e 'i ai ha t nounou ko e me'a ia 'anautolu ke nau tohi 'o fakahoko mai.

Ko ia 'oku fai 'a e kole ko eni pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi mon ia 'oku h mai Sea. Ka 'oku hang ko e me'a ko ko 'a e 'Eiki Minisit Pa'anga fa'a fai e fet 'aki. Ka 'oku ou kole ki he kaha'u 'a e k miti ko eni ko hai 'oku Sea ai ke nau a'u ange. Fakahoko ange e ngaahi kosilio mo e ngaahi v henga ko e *amount* eni 'oku *due* kia kimoutolu pea mo e *project* 'oku 'amanaki ke fakahoko ki ho'omou feitu'u. Pea 'i he'ene peh 'omai mo e tohi 'omai pea mo e founa ke ng ue'aki ke lava ke fai e ngaahi f ng ue'aki ai.

'Oku mahu'inga 'aupito Sea ko e 'uhinga he ko e taimi ko 'oku fakafoki ai 'a e pa'anga ia mei he fonua ni pea 'oku 'ikai ke lave'i ia 'i he ngaahi kolo kae 'uma' 'a e ngaahi feitu'u ko ia ko e h 'enau t nounou na'e fai. Ko ia 'oku fai ai 'a e kole Sea pea 'oku ou fakam l atu p au ki he ngaahi f me'a'aki ko eni pea 'oku ou tui Sea ko e hang ko e me'a ko ia 'a e Minisit Pa'anga 'e toe hulu ange e pa'anga ki he kaha'u. Kapau 'oku lahi p 'a e 18 miliona ia 'oku 'ikai ke lava 'o h mai ki loto uanoa ai 'a e ta'u fo'ou mahalo na'a 36 miliona. Ko ia 'oku fai 'a e tokanga ke tau ng ue v ofi kae lava ke tokoni'i kimaoutolu ko e fo'i taimi ia 'oku 'omai ai 'a e pa'anga mo e taimi ke fakamole ai pea mo e ngaahi ng ue 'oku fiema'u ke fai ki ai 'a e ngaahi ng ue Sea. Ko ia 'oku 'oatu 'a e poupou pea 'oku ou tui ko e kaha'u 'e, 'oku 'i ai e fanga ki'i kosilio he ngaahi v henga lava ke ng ue v ofi ai pea mo e Minisit kae 'uma' foki 'a e k miti ko eni 'oku 'amanaki ke nau fakahoko 'a e ngaahi ng ue ki he feitu'u ko ia. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M l . 'Eiki Minisit k taki 'o tali mai 'oku 'i ai 'a e hoha'a mei he Pupu'a Puhí koe'uhí ko e *project* ko eni na'e toe fakafoki pea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha toe talaange kia nautolu.

'Eiki Minisit Pa'anga: Sai m l 'aupito h fanga p he fakatapu. Mahalo ko e toki, mahalo ko e *project* eni ki he ngaahi kolo. Sai p mahalo ko e, kapau ko e ngaahi me'a ia te mau f ng ue'aki 'oku 'i ai p 'a e ngaahi kupu ia 'oku nau 'alu hangatonu p mo e ngaahi kolo. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi *project* ia 'oku nau 'alu 'i he ngaahi tokoni mei Siapani 'oku 'i ai p mo e ngaahi kulupu a'u mai *project* 'a 'Aositel lia ko e me'a eni 'a e *IFAT* 'oku nau 'alu ki he *MOTEY* 'o 'alu ki tu'a ka te mau f ng ue'aki 'aupito f ng ue'aki koe'uhí ki he taumu'a ko eni ke ako'i mo fai ha f m hino'aki koe'uhí ko e taimi ko 'oku maau atu ai 'a e ngaahi ng ue ke fai 'oku maau e ngaahi kolo ke lava 'o fakahoko ... pea fakam l 'aupito 'i he fokotu'u ko ia m l .

Sea K miti Kakato: M l . 'Eiki N pele mei Niua.

Fehu'ia 'uhinga ne fakafoki 'Asitel lia \$ tokoni he 2008

Lord Fusitu'a: M l 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e k miti. Ko e ki'i fehu'i p 'e taha. Ko e pa'anga ko 'e 3 kilu mei he Pule'anga 'Aositel lia na'e tukumai ki he fakapa'anga 'aki 'a e Komisiona Fakaf paki'i 'a e Ta'efaitotonu na'e kau ia he pa'anga ko na'e mole he te'eki ai ko ke ng ue'aki he ta'u 'e taha ?

Fakafoki 'Asitel lia 8 kilu ko e tuai fakanofu ha Komisiona ke tau'i faihala

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e pa'anga 'e 8 kilu 'a ia na'e 'omai foki ia 'i he meimei ko e 2008 eni ia. 'A ia na'e maau nautolu ke 'omai ka koe'uhí ko e t mui ko e fu'u fuoloa ko te'eki ke lava 'o fakahoko ke fokotu'u ha taha ke hoko ko e Komisiona ke Fakaf paki'i 'a e Faihalá ko e me'a ia ko na'e 'ave ai Sea. 'A ia ko e 8 kilu 'a ia ko e fakafoki p ia kia nautolu ka mau toe polokalama atu 'a e ngaahi me'a ko ia ka ko e me'a ia na'e hoko Sea m l .

Lord Fusitu'a: Ko ia m l Sea ... tali ko ia pea ko u fakam l atu 'oku 'i ai 'a e pou pou mai 'a e kau Minisit ki he fakanofu e Komisiona.

Sea K miti Kakato: M l . Hou'eiki ...

M teni Tapueluelu: Sea ki'i fehu'i faka'osi p .

Sea K miti Kakato: Fehu'i.

M teni Tapueluelu: Nounou p 'Eiki Sea pea tau hoko atu. 'I he mahalo 'oku 'ikai ke fakapeesi mai ia 'Eiki Sea peesi 20 'Eiki Sea. 'UHINGA p ki he ngaahi kautaha ko 'a e Pule'anga. Ngaahi kautaha 'e 15 pea 'oku h heni 'Eiki Sea 'oku nau p seti 'e 100 'a e Pule'anga k toa tukukehe p 'a e kautaha ko eni ko ko e Kautaha *Cable* 'a Tonga ko e p seti p 'e 83 'a e Pule'anga. Ko 'eku fehu'i p 'Eiki Sea ko hai leva 'a e toenga ? Ki'i fehu'i nounou p ki he Pule'anga toenga ngaahi kautaha ko 'e 15 p seti 'e 100 hono *own* he Pule'anga kehe p *Cable* p seti 'e 83 'a e Pule'anga pea ko e hai leva 'a e toenga ? Ki'i fehu'i p 'Eiki Sea m l Sea.

Sea K miti Kakato: K taki e Pule'anga 'o tali mai eni.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Sea tapu mo e Feitu’u na mo e K miti Kakato. Ko e p seti ko ia ‘oku ma’u ia ‘e he *TCC*. Na’e f ng ue’aki ‘a e Pule’anga *World Bank ADB* he fa’u ko eni ‘a e kautaha ko eni ki he ‘ai mai ko *Cable* mei Fisi ki Tonga ni pea ko ‘enau tokoni ko ki he fo’i *project* hoko ko honau *share* ‘a e *TCC* p ka ‘oku *hold* p mo ia he Pule’anga ‘Eiki Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l .

M teni Tapueluelu: M l Sea fiem lie. Fokotu’u atu Sea.

Sea K miti Kakato: Fokotu’u mo e pou pou ke tau p loti. Hou’eiki ko moutolu ‘oku mou laum lie lelei ke tali ‘a e Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga Tonga ki he ta’u ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2015 k taki ‘o hiki ho nima.

P loti’i ‘o tali Fakamatala Pa’anga Pule’anga ngata ki Sune 2015

Kalake T pile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Akosita H vili Lavulavu, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Taki Mamata, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ng ue, ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Tu’ilakepa, ‘Eiki N pele Vaea, ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu, ‘Eiki N pele Tu’ivakan . Sea ‘oku loto kotoa ki ai ‘a e Hou’eiki toko 17.

Sea K miti Kakato: M l . Kalake. K taki ‘Eiki Minisit ‘o ki’i fakama’ala’ala mai ange 7.3 Fakamatala Fokotu’utu’u Ng ue Fakapa’anga Pangik Pule Fakafonua ‘o Tonga ‘Aokosi 2015.

‘Eiki Minisit Pa’anga: Sea tapu p mo e Feitu’u na. Ko u lave’i p na’e tufa mai eni ia ‘i he ngaahi taimi ko patiseti. Pea ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke ma’u ha ‘ , tuku ke ki’i t loi atu ena ki he uá kae toki fokotu’u atu au ‘a e l pooti Sea. M l .

Sea K miti Kakato: M l . Hou’eiki tau liliu ‘o **Fale Alea**. K taki ‘o tui homou koté.

(Na’e liliu ‘o Fale Alea.)

‘Eiki Sea: Hou’eiki m l ‘aupito e f me’a’aki he pongipongi ni. Tau toki hoko atu ki he uá ho’at . M l .

(Na’e m l l ‘a e Fale.)

<002>

Taimi: 1400-1410

S tini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea.

‘Eiki Sea: M l . Tapu pea mo e Hou’eiki e Falé kae hoko atu p ‘etau ng ué. Kalake, k taki ‘o lau mai e L pooti Fika 1/2016, K miti Tu’uma’u Ki Hono Fakafepaki e Ta’efaitotonú, pea mo

e L pooti 'A'ahi Faka-Fale Alea ki he Vahefonua Niuafou'ou, koe'uhí ke osi p ia pea kole p ke tukuhifo ki he K miti Kakató.

L pooti Fika 1/2016, K miti Tu'uma'u Ki Hono Fakafeaki e Ta'efaitonú

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea, 'Eiki Tokoni Pal mia mo e Hou'eiki M mipa Kakato e Falé, kae 'at ke lau atu 'a e L pooti Fika 1/2016 'a e K miti Tu'uma'u Ki Hono Fakafeaki'i 'o e Ta'efaitonú.

'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga.

Kuo u faka'apa'apa mo fakatulou atu heni kae fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e L pooti Fika 1/2016 'a e K miti ni.

Faka'apa'apa atu,
Fakamo'oni ki ai *Lord Fusitu'a*
Sea K miti Tu'uma'u Ki Hono Fakafeaki'i 'o e Ta'efaitonú
'Aho 17 'Akosi 2016.

L pooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a e Vahefonua Niuafou'ou

'Eiki Sea: Ko e kole p , 'oku ou tui p 'e loto p ki ai e Hou'eiki ke k taki 'o tukuhifo p ia ki he K miti Kakató. Kae lau mai mo e L pooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a e Vahefonua Niuafou'ou, 'a 'Eiki N pele ... Fakafofonga Niuá.

Kalake T pile: 'Eiki Sea, 'oku ou faka'apa'apa lahi ki he Feitu'u na kae fakah atu 'a e L pooti 'A'ahi Faka-Fale Alea ki he Vahefonua Niuafou'ou, ki he ta'u 2016, ke fai ha feme'a'aki ki ai ho Fale 'Eiki, 'o fakatatau ki he Kupu 20 'o e Tohi Tu'utu'uni ki he ngaahi Fakataha 'a e Fale Aleá.

Faka'apa'apa atu
Fakamo'oni ki ai, *Lord Fusitu'a*
'Eiki Fakafofonga N pele ma'a e Ongo Niuá.

'Eiki Sea: Ko ia to e tuku p mo ia ki he K miti Kakató. Kae lau mai e ...

<003>

Taimi: 1410-1420

'Eiki Sea: ...fekau'aki pea mo e folau.

Kalake T pile: Fakataha'anga 'a e Hou'eiki Fale Alea 'a 'Esia ki he Tupu Tokolahi mo e Fakalalakalaka

19 'Akosi, 2016

'Eiki N pele Tu'ivakan
K miti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahi mo e Fakalalakalaka
Tonga.

Kaveinga: Ko e Konifelenisi hono 11 'a e Hou'eiki Minisit Fefine mo e Hou'eiki Fale Alea, *Bangkok, Thailand*, 'i he 'aho 4-5 'o Novema, 2016.

'Eiki N pele Tu'ivakan ,

Tuku mu'a ke u fakafofonga'i atu 'a e Fakataha'anga 'a e Hou'eiki Fale Alea 'a 'Esia ki he Tupu Tokolahi mo e Fakalalakalaka (*AFPPD*), 'i he fakahoko atu ki he Feitu'u na kuo fokotu'utu'u 'a e Konifelenisi hono 11 'a e Hou'eiki Minisit Fefine mo e Hou'eiki Fale Alea, mei he 'aho 4-5 'o Novema 2016 'i *Bangkok, Thailand*.

'E hoko 'a e Konifelenisi hono 11 'a e Hou'eiki Minisit Fefine mo e Hou'eiki Fale Alea ko ha faingamalie taimi lelei ma'a e Hou'eiki M mipa Fefine mo e Hou'eiki M mipa Tangata fakatou'osi 'i he vahefonua ke nau vakai atu ki he 'uluaki ta'u hono palani mo fakahoko 'a e Ngaahi Taumu'a Tu'uloa Fakalalakalaka (*SDG*) mo e 'Asenita ki he 2030 fekau'aki mo e Fakalalakalaka Tu'uloa. 'E fakahoko ha feme'a'aki 'i he Konifelenisi fekau'aki mo e ngaahi 'isi fekau'aki mo e ngaahi totonu 'a e kakai fefine mo e ngaahi 'isi fekau'aki mo e fakam lohihia 'a fefine, ko e muimui ofi ki he tefito'i taumu'a mahu'inga ke 'oua 'e li'ekina 'a e f nau fefine mo e kakai fefine, kau ai 'a e kau toulekeleka mo kinautolu tu'u lavea ngofua. 'E fakahoko mai ai 'e he *AFPPD* 'a e ngaahi ola 'o 'ene ngaahi fekumi, ngaahi fakat t fekau'aki mo e ngaahi founa ng ue lelei 'o e ngaahi la'o mo e ngaahi tu'utu'uni ng ue ke sivi'i 'aki 'a e ngaahi ' vahevahe ki he potupotu tatau 'a tangata mo fefine pea mo e ngaahi ng ue kuo fakahoko ke solova'aki 'a e ngaahi ' vahevahe ko eni.

Koe'uhi ko e fatongia 'oku ma'u 'e he Hou'eiki M mipa 'i he Komiti Fakafonua 'i hono faka'ai'ai 'a e potupotu tatau 'a fefine mo tangata mo e fakam lohia 'a e kakai fefine, pea 'oku ou kole atu ai ki he Feitu'u na ke me'a mai 'a 'Eiki N pele Fusitu'a ko e Tokoni Sea 'o e K miti Tu'uma'u 'a e *AFPPD* ki he Potupotu Tatau 'a Tangata mo Fefine mo e Fakam lohia 'a Fefine kae peh kia *Hon.* 'Akosita Lavulavu, ko e M mipa Fefine ki he Konifelenisi. 'E fua 'e he *AFPPD* ha tikite folau vakapuna anga maheni (*economy*), me'a'anga ki he 'aho 'e tolu, mo ha vahe faka'aho ma'a e ongo Hou'eiki M mipa fakatou'osi.

K taki 'oku fakapipiki atu heni 'a e fakamatala fekau'aki mo e fakataha kae peh ki he kau Fakafofonga kuo fokotu'u mai ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na. 'E m tu'aki houna kiate kimautolu kapau 'e fakapapau'i mai 'i he 'aho 10 'o Sepitema p 'e lava mai 'a e Hou'eiki M mipa ke me'a. mai. K taki 'oku to e 'oatu fakataha heni mo e foomu lesisita ki he konifelenisi kae peh ki he fakamatala fekau'a'aki mo e Hou'eiki M mipa fakataha. Kae fakahoko mai mu'a 'a e tali kia

Olesya Kochikina ki he *kochikina @afppd.org*, K taki ka 'i ai ha toe fehu'i pea k taki fetu'utaki mai kia *Ms. Mika Marumoto.*, Tal kita Pule (*mika@afppd.org*) p ko *Ms Olesya*.

Faka'apa'apa atu
Keizo Takemi, Fakafofonga Fale Alea 'o Siapani
Sea, *AFPPD*

'Eiki Sea: M l Sea...M l . K taki Hou'eiki. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e fakaafe ni, k taki 'o hiki ho nima.

Lord Tu'iha'angana: Sea, ki'i fakahoha'a nounou p .

'Eiki Sea: Me'a mai!

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Fale Alea. Ko u poupou p au ki he fakaafe folau ko eni pea ko u poupou 'aupito. Ka 'oku ke 'osi mea'i p 'Eiki Sea, na'e 'osi tu'utu'uni 'a e Fale ki he Fakafofonga N pele ke tuku 'ene fa'a *email* 'o 'ai ke fakahingoa mai 'a e me'a, ko e me'a ia 'a e Fale Alea ke ne toki fili. Ko u poupou atu ki he me'a ko eni, ka ko u muimui'i p 'e au 'a e tu'utu'uni 'a e Fale Alea ke tuku 'ene...he ko e folau 'oku toki fili 'e he Fale Alea, ka ko u poupou atu ai leva ki he fokotu'u atu ko eni ke...

Lord Fusitu'a: Ne fakaafe hangatonu mai pe ia mei he ....

'Eiki Sea: Mo me'a hifo ki lalo. Ko ia na'e fakahoko mai p 'e he tokotaha ko eni 'e he Tal kita 'enau kole koe'uhi p he ko e Sea 'a e 'Eiki N pele Niua 'i he taha 'o e ngaahi Komiti, pea 'oku fiema'u ke toe fakahoko mo e ki'i pepa, ka 'oku nau fiefia 'oku 'i ai 'etau Fakafofonga fefine, neongo p 'oku 'ikai ko ha Minisi , tukukehe na'a 'oku 'i ai ha fakakaukau 'a e Tokoni Pal mia, ka 'oku fakaafe'i mai 'etau ... 'ikai ko e Minisit ka ko e Fakafofonga Fale Alea 'a e fefine ke fakafofonga'i ange ia kitautolu. Ko u tui p Hou'eiki. Ko ia 'oku ke loto ke tau tali 'a e fakaafe ko eni, kataki 'o hiki ho nima.

P loti'i 'o tali fakaafe folau kia Lord Fusitu'a & 'Akosita Lavulavu

Kalake T pile: 'Eiki Sea, 'oku loto ki ai 'a Penisimani 'Epenisa Fifita, 'Eiki Minisita Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit kihe Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Vaea, 'Eiki N pele Tu'i' fitu.

Sea, 'oku loto ki ai 'a e toko hongofulu-ma-taha. (11).

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: M l ! Ko ia 'oku mahino p foki 'a e ngaahi folau 'a e Hou'eiki teu ke folau ko eni ki Siaina pea mo e ngaahi folau kehe p . 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e folau Hou'eiki, ka 'i he taimi tatau 'oku mahu'inga 'aupito ke 'omai ho'omou ngaahi l pooti ke mea'i p 'e he Hou'eiki 'o e

Fale, ko e me'a lelei he koe'uhi ko u tui mou me'a atu ko e okooko mai pe ki hotau fonua.. Ka 'i he'ene peh ko 'etau 'Asenita p ena, ka kou kole atu p ke tau liliu mu'a 'o **K miti Kakato** kae hoko atu 'a e fatongia.

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Tokoni Pal mia, Tapu mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti, Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau N pele 'o e fonua, Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Hou'eiki! M l ho'omou laum lie,lelei, m l ho'omou ma'u ivi ke hoko atu 'a e fatongia 'o e efiafi ni. Ko e efiafi ni ko u vakai hifo ki he'etau 'á tetau folau ki Futu ki he Ta'akimoeaka 'o fakam 'opo'opo mai mei ai. Pea hang ko e 'Asenita, 'Aitemi Fika 5 – L pooti Fika 1/2016 Komiti Tu'uma'u ki hono fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonú. Pea ko u kole kihe Sea, ke me'a mai 'o fai ha fakama'ala'ala.

Fakama'ala'ala he L pooti 1 K miti ki hono Fakafepaki'i Faihala

Lord Fusitu'a: M l 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki 'o e K miti, Sea, 'o e fatongia 'oku fakahoko 'e he K miti 'i he fa'ahi ta'u ko eni mei Sanuali 'o a'u mai ki he 'aho ni pea mo e ngaahi fokotu'u kuo tupunga mai ia mei he ngaahi feme'a'aki 'a e K miti pea ko e fakahoko fatongia fakatatau ki he talafatongia 'oku tuku kiate ia 'i he tu'utu'uni ng ue 'a e Fale. Ko ia ai ko e fokotu'u 'e 4 kuo 'omi mei he Komiti Sea. Ko e 'uluaki fokotu'ú 'oku fekau'aki ia mo e Komisiona 'i hono fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu, 'a ia te u 'oatu p ha ki'i puipuitu'a fekau'aki mo e me'a ko eni. Oku mea'i p 'e he Feitu'u na 'Eiki Sea, mahalo na'e fuofualoa mai 'a e l pooti 'a e K miti ko eni ki he Fale ni. Toe onгона atu 'a e tu'unga 'o e K miti ko eni 'oku mea'i p 'e he Sea 'o e Falé mo e Tokoni Sea 'o e Falé pea 'oku m mipa ai 'a e Nopele Fika 2 'o Ha'apai, Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Polisi, 'Eiki Minisita ki he Ngaahi.....

<004>

Taimi: 1420-1430

Lord Fusitu'a : ... Kautaha e Pule'anga, Vava'u 15, pea mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea, pea mo e Fika 4 ko 'o Tongatapu, ke mea'i 'e he Falé, pea mo e kakai 'o e fonua, 'a e tu'unga ko 'a e K miti, 'oku vahevahe tatau 'a e ngaahi t pilé.

Fokotu'u ki Fale Alea ke fakanogo ha Komisiona ki hono Fakafepaki'i Faihala

Ko ia ai ko e 'uluaki fokotu'u ko eni, ko e kaveinga ko fekau'aki pea mo e fakanogo e Komisiona ki hono Fakafepaki'i 'a e Ta'efaitotonú. Ko e kaveinga eni na'e t langa'i mai p 'i he ta'u kuo 'osi, pea na'e to e fai p mo e feme'a'aki he ta'u ni ki ai. Ko e tala fatongia fika 1, mo e fika 2, 'a e K miti, 'oku fekau'aki tonu ia pea mo hono fakanogo e sino ko eni. Ko e tu'u ko 'a e Lao lolotonga, 'oku kau ia he tala fatongia e K miti, ke siofi pe te ne monitoa 'a e ng ue 'a e sino ko eni, pea mo e Komisiona. Ko kinautolu ke nau fakatotolo'i 'a e faihalá, pe ko e ta'efaitotonú, 'i ha fa'ahinga l volo p 'o e s saietí. Pea 'oku tuku mai ki he K miti 'a e Falé, ke ne monitoa e ng ue ko iá, pea 'oku fakahoko 'o fakatatau ki he tala fatongia 'i he Laó. Pea 'oku ou tui na'e kau ia he 'uhinga 'oku to'o mai 'a Tonga ni 'i he ngaahi fakataha'anga fakam manilahí, ko ha s pinga lelei ia ke t s pinga ki ai 'a e ngaahi fonua 'o e 'otu motu Pasifikí. Ko e 'i ai 'etau sisitema, kuo ne k pui kotoa e ngaahi fakafaha'i ko eni 'i hono fakafepaki'i e ta'efaitotonú.

Ko ia ai, koe'uhí 'oku 'i ai 'etau Lao lolotongá, pea 'oku 'i ai 'a e l ve'i 'a e motu'a ni, pea mo e Hou'eiki e K mití, na'a nau laum lie lelei ke fokotu'u mai ki he Falé. Ke fakanofu e Komisiona ko ení, 'o fakatatau ki he Lao lolotongá. He kuo 'osi kakato mai mei he Laó, 'a e ngaahi fatongia 'o e ngaahi kupu fekau'akí. Ko hono fokotu'u mai 'a e tokotaha ke ne ng ue ki he lakanga ko ení, 'oku 'i he 'Ene 'Afió, pea mo e Fakataha Tokoní, ki he ma'u 'a e motu'a ni pea mo e K mití, 'osi fakahoko e fatongia 'o 'Ene 'Afió, pea mo e Fakataha Tokoní, fokotu'u mai e tokotaha ko 'ení. Pea 'oku 'a e Pule'angá leva, ke fakanofu 'o fakatatau ki he Laó. Pea ke fokotu'u e Komisoni ko ení, pea 'ai hono patiseti. Ko ia ai, ko e 'uluaki fokotu'u ia 'a e K mití, 'Eiki Sea. Ke fai ha me'a ki ai 'a e Falé.

Fen pasi lelei tu'u ngaahi lao 'a Tonga & Koniv sio UNCAC

Ko e Fokotu'u hono 2. 'Oku fekau'aki ia mo e aleapau fakam mani lahi 'i he Koniv sio ki hono fakafepaki'i 'o e ta'efaitotonú. 'A ia ko hono fakapap langí, ko e – *United Nations Convention Against Corruptions*, pe ko e *UNCAC*. 'Oku 'i he feme'a'aki 'a e K mití, 'oku kau 'a e fakakau atu a Tonga ni ki he koniv sio ko ení, ko ha ngaahi makatu'unga pe fakava'e, pe *foundation* ke tupulekina ai hono fakafepaki'i 'o e ta'efaitotonú 'i he fonua ni, 'Eiki Sea. Ke fakahoko ha ngaahi ng ue, ke 'ohake 'etau ngaahi Laó, ke fen pasi pea mo e founa ng ue, pe ko e *best practices* fakam mani lahi fekau'aki pea mo hono fakafepaki'i 'a e ta'efaitotonú. Pea na'e fai 'a e ng ue 'a e Komisiona ki he *Public Relations* pe ko e *Ombudsman*. Kole 'a e ni'ihi mei he kautaha *Ombudsman* ko e Pasifikí, ke nau omi 'o fai ha savea ki he ngaahi Lao ko 'a Tonga ni. Pea ko e tu'u ko 'a e ngaahi Lao Tonga ni, kuo 'osi meimei 'i he tu'unga ia 'oku fen pasi hangatonu pea mo e koniv sio ko ení. 'Oku 'i ai p 'a e ng ue ke fakahoko ki he 'etau ngaahi Lao, ka 'oku tau hu'u ki he halanga ko ke fen pasi pea mo e talite ko ení. 'A ia 'i he feme'a'aki 'a e K mití, kuo 'osi fakapotopoto ke fai ha poupu ki he Pule'angá, ke tali pe *ratify* 'a e Koniv sio ko ení. Pea na'e fou p 'a e K mití 'i he founa ng ue anga maheni. Na'e fai e fakap ke fai mai ha fale'i mei he ngaahi kupu fekau'akí, pe ko e ngaahi K miti ko 'a e Falé, pea mo e ngaahi sino 'a e Pule'angá, 'oku 'i ai ha'ane fekau'aki pea mo hono tali e koniv sio ko ení. 'a ia na'e fai e fakap ki he K miti Tu'uma'u ki he *Foreign Affairs*, pea 'ai mai 'enau ngaahi me'a 'a e K miti ko iá. Pea 'omi leva moe Sekelitaliki he Potungau e ki Mulí, pea mo e 'Ateni Senialé, pea fai mai ha'ana fakakaukau ki he tu'unga ko 'e malava 'e Tonga ni, 'o fakahoko e ng ue fakatatau ki he fiema'u 'a e koniv sio ko ení. Pea 'i he tu'unga lolotongá, ko e vakai ko mei he Potung ue ki Mulí, pea mo e 'Ofisi e 'Ateni Senialé, 'oku tu'u lelei 'aupito a Tonga ni ia, kapau 'e tali 'e he Pule'angá 'a e koniv sio ko ení. Ko ia, ko e Koniv sio *UNCAC*, 'Eiki Sea.

Ko e fokotu'u hono 3. 'Oku fekau'aki ia pea mo e talafatongia 'a e K miti. Na'e fai e feme'a'aki he K mití, ke fai ha vakai ki he tu'unga ko e tala fatongiá, pe 'oku ne makupusi kotoa e ngaahi fatongia ko 'a e K mití, fakatatau ki he Lao ko 'a e fonuá, kae tautefito ki he Lao ko ki hono Fakafepaki'i e Ta'efaitotonú, pea mo e Tu'utu'uni, Ng ue 'a e Falé. He na'e 'i ai e fakakaukau mei he K miti, ke toe fakalelei'i ange 'a e tala fatongiá, ke ne makupusi 'a e ngaahi fatongia ko 'oku 'i he Lao lolotongá. 'A ia 'e fakapapau'i 'oku tukuhifo ki he K mití, 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga mo e ngaahi kaveinga kotoa fekau'aki mo e ta'efaitotonú, pea fakapapau'i 'e he talafatongiá, 'oku toe v ofi ange 'a e ngaahi v feng ue'aki, 'a e K miti ni, pea mo e Komisiona ki hono Fakafepaki'i 'a e Ta'efaitotonú. 'A ia ko e ngaahi fatongia kuo 'osi 'i he Laó p , ka na'e fiema'u ke toe ki'i fakalelei'i ange 'a e Tu'utu'uni Ng ue 'a e Falé, ke ne makupusi pe te ne *reflect* 'a e Lao ko iá. Pea 'i he vakai 'a e K mití, 'oku fakapotopoto ke fai 'a e fakatonutonu ko iá, 'Eiki Sea. 'A ia ko e fokotu'u ia hono 3.

Fokotu'u fekau'aki mo e ngaahi makatu'unga fakataki lelei

Pea ko e Fokotu'u fakamuimuí. 'Oku fekau'aki ia pea mo e ngaahi makatu'unga faka-taki fakafonua 'a Tonga ni, pe ko e *National Leadership Code*. 'A ia 'oku mea'i p 'e he Feitu'una na'e 'i ai 'a e mat pule mei he kautaha ko ení, mei he Tonga *Leadership Forum*, pe ko e kautaha ki hono fakalalakaka 'a e ngaahi makatu'unga faka-taki fakafonua 'a Tonga, 'a ia ko e ngaahi makatu'unga faka-taki fakafonua 'a Tongá, na'e 'i ai e me'a 'a e K mití, 'oku kau e ngaahi makatu'unga ko ení, 'i ha ngaahi fokotu'utu'u fakaeng ue, 'oku ne k pui lahi taha 'a e fonuá, 'i hono fai e vakai ki he fakakaukau 'a e kakaí, pe ko e *consultation*.

Ko e *presentation* ko eni na'e fai 'e he mat pule ko ení, na'a nau savea mei he kau toulekeleka 'o a'u hifo ki he kau Lautohi Fakapule'anga, 'i he Vahefonua kotoa i Tonga ni. 'A ia ki he vakai 'a e motu'a ni pea mo e K mití, ko e *consultation* k pui lahi taha eni 'a e fonuá, kuo fakahoko, 'o fakatatau ki he kaveinga ko ení. Pea fakatatau ki ai, 'oku fakahoko mai mei he sino ko ení, ko e ngaahi makatu'unga eni 'oku fakahoko mai mei he kakai e fonuá. Ko 'emau kau taki faka-Pule'anga, pea mo 'emau kau taki he Fale Aleá, ko e ngaahi makatu'unga eni, pea ko e ngaahi *quality* eni 'oku mau fiema'u ke nau.... 'a ia 'oku mea'i p 'e he K mití, pea ko e fakakaukau fakapotopototaha 'a e K mití, ke tuku ki he ngaahi kupu fekau'aki fakahangatonu pea mo hono aofangatuku ki he me'a ko ení, 'a ia ko e K miti ki he Totonu 'a e Fale Aleá, pea mo e K miti Laó, ke fai ha'anau sivi 'a e me'a ko ení, pe 'oku fakapotopoto ke fakakau ki he Tu'utu'uni Ng ue 'a e Falé, pe ko e founa ng ue pe ko e *code of conduct*, 'oku lolotonga fakahoko 'e he K miti Totonu 'a e Falé. Pea ka toki fai mai ha aofangatuku mei he K miti ko ení, 'e tukumai ki he K miti Fakafepaki'i 'a e Ta'efaitotonú, pea toki fakahoko mei ai ha'anau feme'a'aki mo ha fokotu'u ki he Falé. Mahalo ko hono kotoa p ia 'a e ngaahi fokotu'ú, 'Eiki Sea, pea mo hono pui pui tu'á. Pea 'oku fakam l atu 'a e motu'a ni ki he taimi 'a e Falé, pea fokotu'u atu ai p ki he feme'a'aki.

Sea K miti Kakato : M l . Hou'eiki, ko e fokotu'u eni 'e 4. Ka 'oku ou tui 'e lelei ange e to e feme'a'akí, kapau te ke me'a mai, 'oku ou malanga atu 'i he fokotu'u 1 pe ko e 2, pe ko e 3, pe ko e 4. 'E mahalo 'e lelei ange ia. 'Eiki Minisit Lao.

'Eiki Minisit Lao : M l Sea. Ko e talaatu p eni ia 'a e tafa'aki 'a e Pule'angá. Ko e fokotu'u mai eni ia mei he K miti, ke fili p he Pule'angá. 'Oku lolotonga ng ue p e Pule'anga ia ki ai. Ko e me'a p , ko 'ete toki tangutu 'o sio, hang 'oku ki'i kaka mai 'a e Falé ki he *Executive*. Lolotonga fai e ng ue ki h , pea ko e me'a lelei tahá, 'oku 'osi 'i ai e fokotu'u ia ko e Komisiona p 'e taha

Lord Fusitu'a : K taki, ko e ki'i tokoni p ki he Minisit pe te ne tali.

'Eiki Minisit Lao : 'Oleva 'oku te'eki ai ke u 'osi atu au, pea ke toki hoko mai koe.

Lord Fusitu'a : 'Oku 'ikai ko e 'ai ke mo fili, ko e fakanofa p .

Ng ue e Pule'anga ke fakataha'i ongo Komisoni ke tau'i faihala

'Eiki Minisit Lao : Ko ia, m l . Na'e fa'u ko 'a e ongo Komisoni ko ení, na'e 'ikai ke 'i ai ha fu'u fakakaukau ia ki he fonuá. Ko e ki'i fonua si'isi'i eni, ko e fu'u pa'anga. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha silini ia, ki he vahevahe ko eni e ongo fo'i Komisoni ko ení. Ko e ongo tu'unga mahu'inga

p ia, ka te na lava p 'o fakataha. Ko e Lao ko eni 'oku mau hanga 'o 'omaí, 'e a'u mai p ki he Fale ni, ke fakataha'i ...

<006>

Taimi: 1430-1440

'Eiki Minisit Lao: ..pe 'a e ongo Komisoni. Ko e Komisoni 'e tahá ko e *Public Relation* ko l unga p ia ko 'a e tamaiki ng ue faka-Pule'angá, pea mo e .. Ko e Komisoni 'e tahá ki'i natula hia ia. Ko e ngaahi ng ue kovi ko e *corrupt practices* 'a ia 'e lava lelei p ia, ko 'ene ha'u ko eni. 'Oku 'ikai ke 'asi ia ai 'e taha, ka 'oku 'asi ai 'e lava p 'e he Komisoni 'e taha, 'o to e 'i ai ha'ane ng ue 'e taha 'i he Pule'anga. 'A ia ko 'ene talamai ia 'e lava p 'e he Komisoni ko 'o toe fakalelei'i. Ka ko e ..

Lord Fusitu'a: K taki Sea ko e ki'i fehu'i p ki he Minisit p te ne tali. Ko e Lao ko ená k taki p Minisit 'oua te ke tuput maki. Ko e 'ai ke fakanofu 'e hai 'a e Komisoni? Ko hai te ne fakanofu?

'Eiki Minisit Lao: M l ia. Ko e taha 'i he me'a 'oku sio ki ai 'a e Pule'angá ko e 'u *integrity bodies* 'a ia 'oku kau ai 'a e 'Atita Seniale, *Auditor General*, ko e *Solicitor General*, ko e Komisoni 'o e Polisi, Komisoni 'o e *Public Relation*, Komisoni 'o e *Anti-Corruption*. 'Oku fie ma'u ke fakataha k toa p heni 'o fili tatau p 'e he *Speaker of the House, with the approval of the House*. Ko e fiema'ú ia ke ha'u 'o nau natula peh he 'oku tui p 'a e Pule'angá, ko e Falé, kuo 'osi fakanaunau'i p ia 'aki 'a e ' me'a ko ia. 'Asi pe ia he 'Atita Senialé, fu'u fuoloa mai 'a e lele mai, pea 'oku fu'u *very successful*, pea 'oku mau nofo p 'o sio, ngalingali ko e me'a lelei taha eni ki he ' ... 'Oku 'ikai k toa ai 'ikai ke kau ai 'a e *CEO* ia ..

Lord Fusitu'a: Ki'i tokoni p 'Eiki Minisit p 'e lelei p ..

Sea K miti Kakato: K taki mu'a ongo Fakafofonga, ko e Seá eni 'oku fokoutua atu 'i mu'a ni.

Lord Fusitu'a: K taki Sea, poaki atu ki he Feitu'u na pe 'oku lelei ki he Feitu'u na ke fai 'a e tokoní 'o kapau 'e tali 'e he 'Eiki Minisit ?

Sea K miti Kakato: Hoko atu.

Lord Fusitu'a: Ko e peh ko 'e he K mití, ke fakanofu'aki 'a e Lao lolotongá, ke 'oua 'e toe 'i ai ha hang ko kuo pau ke fakaongoongo 'a e sino ko ení, ki ha taha he Pule'angá pe ko e Falé ke tu'u tau'at ina 'aupito. Ke 'oua 'e fu'u hang 'oku fakaongó he 'e ho'ata kitu'a. Ko e me'a ia 'oku fa'a me'a 'aki k taki p Minisit . Ko e me'a 'oku fa'a me'a'aki 'e he Feitu'u na 'oku mo'oni 'aupito. Kuo pau ke fai 'a e *justice* ke *see* 'oku fai e *justice* pea 'oku mo'oni 'aupito 'a e Feitu'u na 'oku fa'a me'a 'aki 'a e me'a ko ia. Ko e 'uhinga ia 'oku peh ai 'a e Lao lolotongá, 'oku fakanofu 'e he 'Ene 'Afió, mo e Fakataha Tokoni, 'oku ki'i tau'at ina ange ia. M l Sea.

Sea K miti Kakato: 'Oku ou kole atu mu'a ke tuku ke e'a mai 'a e 'Eiki Minisit Laó ke kakato mai pea tau toki...

'Eiki Minisit Lao: Ko e me'a lelei 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Niua. Ko e ako eni 'a e Pule'angá 'i he faka'ofa'ofa ko 'o e hanga ko 'e he Fale Aleá 'o fili 'a e 'Atita Seniale. *Very successful*. Pea 'oku mau sio, galingali ko e me'a lelei, pea 'oku 'osi .. ko e 'Atita Senialé, ko e ngaahi Komisoní 'a eni 'oku ou laú, ko e ngaahi *integrity bodies* ia 'a e Pule'anga. Pea 'oku 'ikai ke peh ..na'e 'i ai 'a e ki'i tala'a, he fehu'i p 'oku peh k toa 'a e kau CEO? 'Ikai. Ko e ngaahi fo'i sino p eni ia, 'oku mau fokotu'u mai, 'e toki 'omai p ki Fale ni. 'Oku mau fokotu'u mai 'e hanga 'e he *Speaker*, pea faka'osi mai ki he Fale ni 'a hono fili. 'Oku ou tui p au ko 'eku talaatu ko eni , te mou hanga 'o mea'í, 'oku mou 'osi teuteu p kimoutolu ki ha a'u mai 'a e ki'i Laó, vave 'ene paasí, he 'oku tau 'osi loto p kitautolu ia ki ai. H kuo 'osi fakahoko 'a e taha ko e 'Atita Senialé *very successful* hono 'omai ki heni. Pea ko e Seá, na'e Pal mia, maau k toa 'a e ' me'a k toa ia ko ia. Kaikehe, ko 'eku fakah atu p ia, ko e me'a ko eni ki he *anti-corruption* ko eni ia 'e ha'u ia pea 'e fakataha p ia, pea mo e *Public Relation*. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . 'Eiki N pele.

Lord Fusitu'a: 'Oku ou fakam l atu 'aupito ki he fakama'ala'ala kuo 'omai 'e he Minisit . Pea 'oku .. ko e founga 'oku fa'a ng ue'aki he ngaahi feitu'u lahi, ka ko e feitu'u ia ko iá kuo 'osi peh ia 'i he'enau founga faka-Pule'anga 'oku faka-politikale 'a e sino ko e Sea, 'oku faka-Politikale 'a e sino 'o e Pal mia, 'oku faka-politikale 'a e ngaahi sino ko eni pea mo e 'ulu'i sino ko eni. Ko Tonga ní ko 'etau feingá ke 'oua 'e faka-politikale, kae tau'at ina mei he faka-politikale, ke fo'i fakatotolo mo sivi 'at 'at p 'a e faihalá p ko e ta'efaitotonu, pea ko e peh ko ke fakahoko 'a e Laó, na'e i ai 'a e me'a Pule'anga 'i he ta'u kuo 'osí, pea 'oku 'ikai ko ha fakaanga eni. Ne fai 'a e ng ue ki he fo'i Lao ko iá, pea 'oku hang kiate au toki fakatonutonu mai 'e he Feitu'u na kapau 'oku hala 'a e motu'a ni. 'Oku hang kiate au, ko e fo'i Lao eni ka na'e tuku tu'o 3 ki he 'Ene 'Afió pea 'ikai ke fakamo'oni huafa mai ki ai. 'Oku 'ikai ke tau fie ma'u, ke toe hoko ha fa'ahinga me'a peh , kae nofo 'a e fonuá 'o tali, 'o hoko 'a e kakai 'o e fonuá 'oku nau *victim* ki he ta'e faitotonu p ko e *corruption* he 'aho ki he 'aho, ka nau tali kinautolu ki he fefainga'aki ko ia 'a e Pule'anga. 'Oku 'i ai 'a e Lao ke fokotu'u atu. 'Oku ou peh kapau ko me me'a ko ená, pau ke 'ai ia 'amui, kae fai mo fakanofa ke fakahoko 'a e ng ue 'a e 'ofisi. M 1 .

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea ke u ki'i tokoni atu. Peesi 9 'oku 'i ai 'a e fakam 'opo'opo 'o 'asi ai 'a e 'uluakí, fokotu'u ke tuku mai ha l pooti mei he Pule'angá, 'o hokohoko atu ai ki hono fakanofa 'o e Komisiona. Kehe ia mo e fokotu'u l ko ia he peesi 4. 'Asi mai ai 'a e Fokotu'u ke fakanofa, 'a ia ko e taha ko e l pooti mai ki he *progress* p ko e me'a 'oku fai ki aí, ko e taha ia talamai fokotu'u mai ia ke fai 'a e fo'i ng ue ko eni. 'Oku kehekehe 'a e fakaleá ka ko e L pooti tatau p . Peesi 9 mo e peesi 4.

Lord Fusitu'a: K taki Sea, 'oku 'i ai p si'i mo'oni 'a e Tokoni Pal mia, 'oku ou tui ko e fehalaaki fakataipe p ia 'a e *secretary*. Ko e fokotu'ú, hang p 'oku mea'i 'e he K miti, ko e fokotu'u mai ke fakanofa 'a e Pule'angá 'i he Lao lolotonga, pe tenau l pooti mai 'a e tu'unga 'o e ng ue ko ia. M 1 Sea.

'Eiki Minisit Lao: Ko e ki'i tokoni faka'osi atu p . Mou manatu'i ko e me'a ko eni ki he tau'i 'o e faihalá, 'oku *recommend* ia 'e he *panel* ki he Tu'í he Fakataha Tokoni. Pea na'a mau fakataha mautolu 'i he uike 'e 2 kuo 'osí, mo e *panel* na'e 'i heni ai 'a e *panel*, pea na'a nau fakah mai.

Na'e 'osi fai 'a e 'initaviu ia, 'i ai mo 'enau fokotu'u, ka na'e ki'i ongo'i 'e he Pule'angá hang p ko e me'a na'a ku lave ki aí, ko e fu'u v henga ko , hili iá, 'e lava p ia 'e he kakai Tonga p heni 'o fakahoko. Kaikehe ko 'eku fakahoko p ki he Falé, ne 'osi fakah p ia ki he *panel* k taki fakah ki he tokotaha ko ena na'a mou hanga 'o fakakaukau ke mou fokotu'u maí, ke k taki 'o m l l kuo hanga e vaka 'o e Pule'angá ia ki he tafa'aki 'e taha, ka na'e 'osi fakah ia kia nautolu.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Fusitu'a: 'Oku ou fakam l lahi ki he fakama'ala'ala 'a e 'Eiki Minisit ka 'oku kei tu'u p 'a e poini ko fekau'aki mo e Lao. 'Oku 'i ai 'a e Lao lolotonga, pea 'oku 'osi fai mai 'a e fokotu'u 'a 'Ene 'Afió, pea mo e Fakataha Tokoní fakatatau ki he Lao ko iá, pea 'oku hang ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni, 'oku si'i tali 'a e kakai 'o e fonuá pea 'oku nau *victim* ki he ta'efaitotonu, ko e fiha'i m mipa eni kuo nau me'a mai 'aki.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea, ki'i fehu'i Sea.

Lord Fusitu'a: Tuku mu'a ke fakahoko 'a e ..

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko hai nai 'oku ne fakanofa 'a e Komisiona?

Lord Fusitu'a: 'Oku pau ke 'ai ia 'e he Pule'anga 'o fakatatau ki he 'ai mai ko ia 'aneafi mo e Fakataha Tokoni. 'Oku mea'i p ia 'e he Feitu'u na.

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko e Pule'angá pe ko e Fakataha Tokoní 'oku ne fai?

Lord Fusitu'a: Ko e Pule'anga kuo pau foki ke nau fakapa'anga.

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko e Pule'angá p ko e Fakataha Tokoni?

Lord Fusitu'a: Ko e Pule'angá pea mo 'Ene 'Afió pea mo e Fakataha Tokoní 'i honau mafai fakalukufua.

Lord Tu'ivakano: Sea.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Fika 3 Tongatapu.

Fokotu'u ke liliu 'e he Pule'anga e lao fekau'aki mo e Komisioni tau'i faihala

Lord Tu'ivakano: Tapu p mo e Feitu'u na Sea, 'oku ' singa foki he ko 'emau K mití p eni 'oku nau toe mai p 'o ... Ko e .. 'oku mo'oni p e ongo tafa'akí Sea, 'oku ou tui 'oku mahu'inga 'aupito. Koe'uhi na'e 'i ai p 'a e fakakaukau, 'e lava p 'e he tokotaha ke ne lava ke ne fai 'a e ongo ng ue ni, he koe'uhí ko e *background* ko ia ki he Laó, 'oku nau lava lelei ke fakahoko 'a e ngaahi fatongiá. Ko e uá, ko u tui 'e tokoni ki he Pule'angá 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e fonuá, 'ikai ke ngata p 'i he malava lelei 'e kinautolu ko eni ke fakahoko 'a e ng ue ko ení, 'aki p 'a e fo'i v henga tatau p . Ko e me'a ko na'e fai ki ai 'a e 'uhinga 'a e fakatahá mo e fokotu'ú, he na'e faka'amu, ko e 'i ai ko 'a e kau Minisit , 'e lava ke fai ha femahino'aki pea mo e kau

Fakafofonga 'o e K mití, pea 'omai 'o fokotu'u mai ki heni. Ko ia, ka na'e 'ikai ke 'uhinga ia ke nau mai 'o toe fakakikihi heni, hang 'oku ta'emaau 'emaau K miti. Ka ko e me'a ko ia ki he ..mahalo ko e ,me'á ke fokotu'u ha Lao, ko e 'uhingá ko e tu'u ko ia 'etau Komisioná, 'oku 'i ai 'a e Lao ki ai pea he 'ikai ke toe lava ke liliu, he he 'oku 'i he PC ia. 'Oku ou tui na'a ko ha me'a p ke fakamahino kia kinautolu 'a e PC, 'a e 'uhinga 'oku fai ai 'a e fokotu'u. Pea hang ko e ..

<008>

Taimi: 1440-1450

Lord Tu'ivakan : ne lave ki ai na'e me'a ki ai e me'á 'oku fu'u lahilahi e v henga pea 'oku ou tui 'oku, ko hotau ki'i fonua ni 'oku ta'efe'unga ia ke 'i ai ha, 'oku 'aonga p ia kapau ko e *consultant* ke nau mai 'o fai e ng ue ko ia pea ko e tu'u foki eni ki he 'etau tu'unga fakapa'anga, ko e 'ai p Sea he ko e 'uhinga ke tau fetokoni'aki he ko 'etau ng ue ko eni he Fale ke tau fetokoni'aki mo kinautolu 'i Kapineti... Ka ko e 'uhinga p na ko ha me'a ia ke fai ha, ke fokotu'u e lao, pau p ko e me'a ia ke fokotu'u e lao ke liliu e founa 'oku fai ai e me'á, ka na'e faka'amu Sea kapau 'e hoko e me'a ko eni pea 'omai 'a e tokotaha ko ke hang p ko e 'Atita Senialé ke 'i he malumalu 'o e Fale Alea. Pea 'e tau'at ina 'ene ng ue ke fakahoko ki he Pule'anga mo kinautolu ko eni 'oku. Pea ko e, 'oku ou tui ko e, na'e, ko e anga e fakakaukau pea ko e, ka 'oku mahu'inga 'aupito 'a e me'á ka ko e mahalo ko e me'a p ke foki ki he Pule'anga pea fokotu'u ha, p liliu e lao, pea toki 'ai mai leva. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . M 1 'aupito e fakataukei ko eni kuo fai mai 'e he 'Eiki Pal mia M 1 l , pea 'oku ou peh Hou'eiki mahalo ko e fika 'uluaki tuku atu ia ki he Pule'anga, tuku ia ki he Pule'anga ke nau toki 'omai 'e nautolu 'a e 'u me'a ko lao mo e ' me'a ko ia ka tau hoko atu tautolu ki he taha, tolu, ki he ua mo e tolu mo e f .

Lord Fusitu'a: Sea k taki, 'e lelei p ke u ki'i lave atu he me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Sea?

Sea K miti Kakato: Ko ia me'a mai.

Lord Fusitu'a: Ko e 'uhinga 'a e fakahoko atu mei he k miti ko e fatongia 'o e, 'o 'Ene 'Afio mo e Fakataha Tokoni pea mo e Pule'anga fakalukufua he ko e 'osi ko e fokotu'u mai ko kuo pau ke fakapa'anga ange 'e he Pule'anga. 'A ia kapau 'e a'u ia ki ha tu'unga 'oku *nominate* 'e he Sea pea fili ki ai e Fale 'oku kei tu'u p e Pule'anga ia he tu'unga 'oku 'ikai ke nau tui ki he tokotaha ko ia, he 'ikai ke nau fakapa'anga mai ia 'e nautolu 'o hang p ko e me'a lolotonga ni. 'Oku 'ikai ke nau tui tatau mo e fokotu'u...

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea fakatonutonu atu Sea.

Sea K miti Kakato: 'Oku ke tali e fakatonutonu?

'Eiki Tokoni Pal mia: Tali tatau p eni 'e Sea pea mo 'etau 'ai ko eni ki he 'Atita Seniale, me'a n te tau lau p 'e *dominate* 'e he Sea 'a e 'Atita Seniale? Ko e fo'i *argument* tatau p eni pea 'oku pau ke tau loto taha ke 'ave 'a e *Commissioner* ki he malumalu 'o e Sea. 'A ia 'oku 'ikai ke tonu ke tonu ke tau toe alea'i 'e tautolu ia he ko e 'uhinga 'oku tau 'osi tali 'a e *independent* 'a e Fale Alea ...

Lord Fusitu'a: Ko f , ko f e fakatonutonu?

Sea K miti Kakato: K taki, k taki 'oleva ke 'osi mai e me'a 'a e Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: M l . Sai p ko u lava atu au.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Fusitu'a: K taki ko 'eku 'eke p p ko f 'a e hala ko na'e fakatonutonu mai? 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakafepaki ia ki he peh ko ke *independent* 'o 'ai mai ki he Sea 'o e Fale Alea. Ko e hoha'a p e motu'a ni he ko e founa lolotonga, 'ai ke fakapa'anga mai 'e he Pule'anga na'a'u ki he founa ko 'oku te'eki p ke fakapa'anga mai 'e he Pule'anga. Ko e me'a p 'oku hoha'a ki ai kae si'i nofo e kakai 'o e fonua.

'Eiki Minisit Lao: Sea ...

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit Lao.

'Eiki Minisit Lao: 'Oku ou tui ko 'ene 'osi p 'a'ana eni kuo maau e me'a. Kuo me'a mai 'a e Pal mia M l l ka ko e Sea 'o e Fale Alea ki he faka'ofa'ofa 'a hono fili 'e he Sea 'i Fale Alea ni 'a e ngaahi fo'i tu'unga, ngaahi tu'unga p ko ia.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisit Lao: 'Oku ngata p ia ai. 'Ikai ke ngata ai ko e 'uhinga ne ki'i faingata'a ai ko e founa lolotonga, hala ke 'i ai ha'atau kaunga 'atautolu 'e taha ki hono fili, 'ohovale p e Pule'anga teke'i mai 'a e tokotaha. Hala ke 'i ai ha me'a... Pea 'oku 'ikai tali ui mai ia kia tautolu. 'Oku tali ui ki he feitu'u 'e taha na'e fili ...

Lord Fusitu'a: K taki Sea ko e ki'i fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: K taki 'Eiki N pele me'a ki lalo.

Lord Fusitu'a: K taki Sea ko 'eku fakatonutonu.

'Eiki Minisit Lao: Ko hono 'uhinga ia ko 'oku liliu pehe'i mai ai, ka 'oku ou fiefia au he 'oku ou 'ilo'i 'e au 'oku hanga 'e he Hou'eiki 'o tali 'a e fo'i *process of appointment*, me'a p hono tali ke 'omai ki he Sea pea mo e Fale Alea. Fiefia ai au, ko eni kuo u tali he t ko e vave e vave 'ene ha'u ko eni.

Sea K miti Kakato: M l , 'Eiki N pele ...

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea poupuu atu e Pule'anga ki he fokotu'u ko ena ke to'o 'a e 'uluaki ia, ua, tolu, f p Sea.

Sea K miti Kakato: ‘Ikai ko ‘eku peh , he ‘e toe ‘omi p ‘a e fokotu’u ‘a e Pule’anga pea ‘e toe fai ai p e feme’a’aki.

’Eiki Tokoni Pal mia: Ko ia Sea.

Sea K miti Kakato: Tuku ia ki he Pule’anga pea nau toki ‘omi ‘e nautolu ...

’Eiki Tokoni Pal mia: Tuku ai p e ua, tolu, f p ‘e Sea kae ...

Sea K miti Kakato: ‘O hang ko e fale’i ko eni ne fai atu.

Lord Fusitu’a: ‘Ikai ko e ‘uluaki e fakahoha’a ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu atu ‘oku ‘ikai ke ta’efakaongoongo, ‘oku fakaongoongo ki he lao ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai hono lao pea ‘oku ‘i ai e tu’utu’uni e lao fekau’aki mo e me’a ... Ko hono ua ‘oku ou fokotu’u atu Sea ke tau fai ‘aki p ‘etau founa ng ue angamaheni ko ‘etau feme’a’aki pea p loti ki he ngaahi fokotu’u kotoa he ‘ikai p foki, fakan fala’i fakalukufua p ‘o tuku’i atu ki he Pule’anga pea ‘ikai ke toe fai ha feme’a’aki ia ki ai. Tuku p mu’a ke fai ha feme’a’aki e k miti ke fokotu’u atu ai mo e ... ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l ko e fokotu’u ‘oku fai mai mei taumu’a ke tuku e fokotu’u fika ‘uluaki ki he Pule’anga. Me’a mai.

’Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Tapu pea mo e Sea. Tapu pea mo e Hou’eiki M mipa. ‘Eiki Sea, fakam l atu ki he k miti ko eni he ng ue fakamaatoato kuo nau faí mo e ngaahi fokotu’u mai mo e talamai e ng ue ke fai ‘e he Pule’anga. Ko u kole atu Sea pea ‘oku ou fokotu’u atu tau fakatokanga’i p ‘a e l pooti ko eni, fai p ‘e he Pule’anga hono fatongiá pea ‘oku nau ng ue p ki nautolu ki ai. M l .

Sea K miti Kakato: M l . ‘Eiki N pele Fika l ‘o Tongatapu.

Fiema’u ha taha lelei & tu’unga ma’olunga ke Komisiona ki he Tau’i Faihala

Lord Vaea: M l Sea. Ko e kaveinga ‘oku ou m fana au Sea ke u tokoni atu ai fekau’aki mo e l pooti ko eni ko e tu’unga ko ‘o e v henga.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Vaea: Pea ‘oku kau eni ‘e Sea ‘i he ngaahi me’a ‘oku fa’a ‘ohake ‘i he Fale ni kae ‘uma’ foki ‘a e taimi ‘oku fai ai e tokanga ke fili ha taha taau ki he lakanga ko eni. Pea na’e fai ‘a e feme’a’aki ko eni pea ko u fakam l atu ki he k miti he feme’a’aki ma’olunga pea mo e fokotu’utu’u mai. Pea ‘oku ou lave atu ki he v henga ko eni ‘o e tokotaha ‘e hoko ko e Sea pea ‘oku mahu’inga ‘e Sea ‘o e K miti Kakato ke fakatokanga’i ‘a e fo’i fakakaukau ko eni. ‘Uluaki, ke ‘i ai ha taha taau ke ne fakahoko e fatongiá. Ua, ha taha te ne lava ‘o matu’uaki ‘a e fakakaukau ko eni ko ko ‘oku tukumai ki he Sea ‘o e Fale Alea kae ‘uma’ foki ‘a e faka’amu ko e faitotonu eni ‘oku makatu’unga ai. Pea ‘i he’ene peh ‘oku lava leva ai ke ‘omai e fo’i fakakaukau ko eni, ‘Ateni Seniale, ‘oku ‘i he malumalu ‘o e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea pea mo e v henga. Ko e *anti-corruption* ia ‘oku mavahe ia pea mei he fakakaukau ko ia Sea. Ko e ngaahi ‘ me’a eni ‘oku fakatu’ut maki ‘aupito. Pea ‘i he’ene peh Sea ‘oku ‘ulung anga ‘o e fo’i lea fakapilit nia ko ia

ko e *good governance*. Kuo pau ke ke a'u koe ki he tu'unga ko ení Sea ke foaki ia ma'a ha taha lelei 'aupito. Pea 'i he'ene peh ko e *ombudsman*, ko e *anti-corruption*, ko e *public relation*, ko e kau tangata tu'ukimu'a eni ia.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Vaea: Pea 'i he'ene peh 'oku fie ma'u e kakai lelei 'aupito mo tu'unga ma'olunga 'aupito ke nau fakahoko e ngaahi fatongia. Kapau 'oku faingata'a'ia 'a e Pule'anga kae 'uma' 'a e Sea 'o e Fale Alea 'i he v henga, ko e h e me'a te tau falala ki ai? Ko ha taha 'oku lau 'oku tau lava 'o *afford* fakafe'unga p ki hotau ivi p ko e 'omai ha taha 'oku ne lava 'o fai e fatongia. Pea ko e tu'unga ia 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'á Sea ko hono 'uhinga 'oku kei makatu'unga 'a e tauhi 'o e v pea mo e totonu 'i ha tokotaha neongo 'ene pa'anga lahí kae fiema'u ha taha lelei ke ne fai e fatongia Sea. Pea ko ia 'oku ou pou pou atu p au ki he feme'a'aki mo e ngaahi fokotu'utu'u ko eni Sea pea 'oku ou tokanga atu ki he tu'unga ko e v henga ke 'oua mu'a te tau ng ue'aki 'a e faka'amu e ngaahi fakakaukau ko eni ke 'omai ha v henga taau pea mo hotau ivi. Ko 'etau ala p he ngaahi tafa'aki ko eni Sea, pau ke 'omai ha tokotaha lelei ia ke ne lava 'o fakahoko 'a e fatongia, 'oku 'ikai ko e fatongia ia 'o tautolu he 'aho ni. Ko e fatongia ia 'o tautolu 'oku ' pongipongi. 'Oku fai ki ai 'a e tokanga ...

'Eiki Minisit Lao: Fakatonutonu atu Sea... Fakatonutonu atu Sea.

Lord Vaea: M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Minisit Lao: Ko 'eku fakatonutonu, kai kehe ko e me'a ko e faitotonu, 'oku 'ikai fiema'u ha silini ia ki ai. 'Oku 'ikai ke fiema'u ke 'oatu ha tolu kilu ia 'a e fonua ka ke toki faitotonu. Na'a tau 'i heni p , na'e ha'u e *international corruption* na'a tau, na'e kau ai e me'a na'a nau hanga 'o ... 'Oku 'ikai ke fiema'u ke ha'u ki ha loea, ko ha h ki he *anti-corruption*. Fiema'u ha kakai *with principle*, kakai faitotonu p ia. 'Oku 'ikai ke hanga 'e he miliona 'o 'oatu ke ke faitotonu, 'alu koe 'o faitotonu. 'Alu 'o lau ho'o Tohitapu pea ke 'alu 'o faitotonu, ko 'ene 'osi ia. Ka 'oku 'ikai ke hanga 'e he miliona 'o 'omai ha taha mo faitotonu.

Sea K miti Kakato: M l 'aupito Hou'eiki, ko e 'uhinga ia 'oku ou peh ai, pea hang ko e fale'i ko na'e fai mai 'anenai, tau tuku atu 'a e fika 'uluaki ia, fokotu'u fika 'uluaki, tau tuku atu ia ki he Pule'anga ke nau toki mai nautolu te tau toki fai ai e feme'a'aki ai.

Fokotu'u ha taimi pau l pooti mai Pule'anga fekau'aki mo eKomisiona Tau'i Faihala

Lord Fusitu'a: Sea kapau 'oku tuku ki he Pule'anga 'oku fokotu'u atu 'e he motu'a ni ke 'i ai ha *deadline* p ko ha 'aho pau ke fai mai ha l pooti 'a e Pule'anga ...

Sea K miti Kakato: Fokotu'u mai koe 'a e *deadline*.

Lord Fusitu'a: Ko ia 'oku ou fokotu'u atu p ko e ... uike ua? Ko e h me'a 'oku laum lie lelei ki ai 'a e Feitu'u na ...

Taimi: 1450–1500

Lord Fusitu'a: ... ke me'a he k mití, lau uike, uike 'e 2 pea nau me'a mai 'a e tu'unga e me'a.

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko e me'a 'e tali ia 'e he Pule'angá Sea ko e to'o 'aupito p fo'i 'uluakí ia Sea ko e ng ue p ia 'a e Pule'angá. Kapau p 'oku toki fiema'u 'e he Sea ia ke me'a pea toki tohi fehu'i ange p ia ke 'omai ha tali fekau'aki mo e ng ue ko eni 'oku faí Sea. Ka ko e pou pou ia 'oku 'ikai ke u fiema'u 'e au e tokoní Sea.

Sea K miti Kakato: 'A ia ko e fokotu'u mai ia mei taumu'a ke fakapekia ia?.

'Eiki Tokoni Pal mia: To'o e 'uluakí ia, ua p tolu mo e f p .

Lord Fusitu'a: Ko e fakatonutonu atu Sea. Ke me'a mu'a ki he Lao e *Anti-Corruption*. 'Oku 'i ai e fatongia 'o e k miti 'o fakatatau ki he lao ko ia he ko hono fatongia ke ...

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko e Fale Alea eni Sea ko e fakamanatu p ki he Niua.

Sea K miti Kakato: M l . 'E hou'eiki, ko e fokotu'u mai mei taumu'a ke fakapekia 'a e fokotu'u fika l. Te tau p loti ai. Te tau p loti.

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakamolemole atu ki he Feitu'u na. 'E faingam lie p ke u lea?.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: M l Sea. Koe'uhi he ko u lave'i 'Eiki Sea ko 'etau, hang kiate au ko 'etau tipeiti 'a tautolu ka fakatonutonu ha taha mei he t pile ko ení 'oku ke me'a mai koe ke me'a ki lalo. Pea ka fakatonutonu ha taha mei he t pile ko , 'oku ke tuku p ke fai e fakatonutonú. Kaekehe 'Eiki Sea, 'oku ou 'oatú...

Sea K miti Kakato: K taki N pele. Ko e anga eni 'eku hanga ko 'o tauhi ko 'etau feme'a'akí. Fakamolemole kapau kuo u hanga 'o ta'ofi ha taha, kae fekau ha taha. Ko e anga ia e fakapotopoto taha 'a e Sea he taimi ko ia. M l 'Eiki N pele.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'ai mu'a ke tau ng ue'aki e Tohi Tu'utu'uni. Ko e fakatonutonu, ko e me'a 'a e Feitu'u na ke fekau e tokotaha 'oku fakatonutonú ke me'a ki lalo kae fai e fakatonutonú. 'Oku faka'apa'apa leva e Feitu'u na kia mautolu kau M mipa kapau te mau fai ha fakatonutonu. Pea kapau leva 'oku 'i ai ha taha 'oku 'ai ke fakahinohino p ko e tokoni 'oku 'ikai ke tali, me'a ia 'a e Feitu'u na ke fakapapau'i pea fekau e tokotaha ke me'a ki lalo.

Sea K miti Kakato: Ko ia. Hoko atu ho'o me'a 'au 'Eiki N pele.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, fakamolemole p ki he Feitu'u na. 'Oku ou kole atu ki he K miti

ko ení, na mou 'omai e l pooti ko ení. 'Ai ke tau hanga 'o talanoa'i fakalelei e l pootí. Koe'uh he na'e 'i ai e pa'anga 'a e Falé mo e tukuhau e fonua na'a mou me'a atu 'o fakataha pea 'omai e l pooti ko ení pea fokotu'u mai ke to'o e kongá 'uluakí. Fu'u fakavalevale fa'ahinga to'onga ko ia. Tau feme'a'aki p , h e tu'unga 'oku 'i aí, pea tau fai'aki ha'atau loto lelei, hanga m lie 'Eiki Sea. Ko e me'a ko e faitotonu he fonua ni, 'oku faingata'a ke mea'i ha taha 'a e faitotonu 'a e tokotaha. 'Oku ho'ata mai ia 'i he'ene t 'onga mo'ui. Pea 'oku 'i ai e kakai ia 'oku fai totonu p ia. Ka 'oku ' kimui p 'a e k k ia 'o 'ikai ke te lave'i pea 'ikai ke mea'i 'e he kakai e fonua, ko hono mahu'inga ke 'i ai ha taha sino pea 'ange ki ai ke ne hanga 'o fakapapau'i 'a e faitotonu mai 'a mu'a hufanga he fakatapu, kae ' ' kimui mai p k k mei mui 'Eiki Sea. Na'e toki 'osi ni 'Eiki Sea 'a e fai e fu'u ng ue he Fale ni 'i he palopalema na'e hoko fakalukufua he fonua ni 'Eiki Sea. Pea na'e si'i e ni'ihi e kakai e fonua 'o a'u ki he *ombudsman* p ko e 'alu ki he ngaahi tafa'aki ko ení ke kumi 'a e mo'oní. Ko e fatongia na'e talamai mei aí, 'ikai ke nau lava 'enautolu 'o to e fai ha ng ue 'o a'u ki he Fakamaau'anga. 'Oku nau fakapapau'i mai p 'enautolu e l pooti mo e ' tita, 'io 'oku 'i ai e faihala ka 'e p ki Fakamaau'anga 'Eiki Sea. 'E Hou'eiki, 'Eiki Minisit Lao, 'oku 'ikai ke mau fakapapau'i atu ki he Feitu'u na 'oku me'a ko eni ki he faitotonu he fonua ni 'o hang ko eni ko e me'a. 'I ai p tama ia ko e lau Tohitapú t t atu. T ko e veesi folofolá ia, 'oku 'i mui mai e tohi fakalaka, 'e tohi fakalaka ia he 'ikai ke ta'etohi fakalaka ia pau fakamo'oni atu Sea....

'Eiki Minisit Lao: Fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato: Te ke tali .

'Eiki Minisit Lao: Ko 'eku fakatonutonú, nounou p ia. Nau toki 'osi eni 'eku talaatu. 'Oku 'ikai ke fiema'u ha miliona ke ha'u ai ha tangata faitotonu. 'E lava p 'o ma'u e tangata faitotonu 'aki p ki'i v henga 'a eni p 'oku tau ma'u 'i Tonga ni. Fakatonutonú ia.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, ko e me'a tatau p eni ia 'oku ne me'a mai'aki mo e me'a 'anenaí. 'Oku mahino p ia ki he kau M mipa ia. Ka koe'uhi ko e fatongia ko ení, ko e lahi ko me'a ko e faihala, 'Eiki Sea. Fiema'u ha taha ke ne hanga 'o fakapapau'i 'a e tu'unga ko ia 'Eiki Sea. Pea ko e me'a ia 'oku 'uhinga ia 'oku 'omai ai e l pooti ko ení Hou'eiki, kapau 'oku tau tali, pea tau tali mu'a 'o 'oatu ki he Pule'angá. Hou'eiki Pule'angá, 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke mau nofo mautolu ke fakapopula'i he 'oku lahi homou ngaahi fatongiá. 'Oatu p ke mou me'a ki ai ko f p me'a te mou malavá pea 'ai he 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga he fonua ni kuo 'osi fakapapau'i mai 'e he 'Eiki Pal mia 'o e 'ahó, ko e lahi taha 'o e ngaahi fakaanga he 'aho 'aneafí mo e 'aho ni, ne toki fakapapau'i mai, 'oku faka'ofa hotau fonua ni. Pea ko e tu'unga ko 'oku ne me'a mai 'oku faka'ofa hotau fonua ni, ko e h leva ha'atau to e me'a 'oku tau 'o hake he Fale ni ke tau kumi ha taha ke ha'u ia nofo he tu'unga mo ha fu'u v henga he fonuá ni kae hili ko ia ko e ki'i me'a si'isi'i p 'oku malava ke fakahokó. Mo'oni e me'a 'oku ke me'a mai ki aí 'Eiki Minisit Lao. Kae 'oua te tau hanga 'o tamate'i vave leva koe'uh ko 'emau fakafofonga lao he'emau t pilé, na'a 'oku 'ikai ke t lelei ia ki he t pile ko 'o e Kapinetí. 'Ai p ke tali, fo'i 4 ko eni 'oku fokotu'u maí, fokotu'u atu ke tukumai ha l pooti mei he Pule'angá ki he tu'unga lolotonga 'oku 'i ai 'a e nofo 'a e Komisiona ki hono Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu. 'A ia 'oku nofonofa noa p ia h , 'e toki 'oatu p ha ng ue 'o fekau'aki mo ha ta'efaitotonu he fonua ni pea toki ng ue. Ka 'ikai 'e nofonofa

p ia ai. 'A ia 'oku, 'i ai p 'a e 'uhinga lelei 'a e Minisit Laó, he 'ikai ke tau 'ange ha tolu kilu 'a eni 'oku tau mafasia ai ki ha ni' ihi.

Pea ko e me'a 'e tahá, 'oku tau faingata'a'ia tautolu he 'ange tolu kilú ki ha taha Tonga, ka tau 'ange 'etautolu ha muli. Kae hili ko ia kuo 'osi fe'unga p hotau kakaí he tu'unga fakaakó pea mo ha fatongia ko ia 'Eiki Sea, hotau fonua tui fakakalisitiane 'Eiki Sea.

Pea ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea, 'ai mu'a ke tau tali p fo'i 4 'o 'oatu ki he Pule'angá. Ko e me'a ko he 'ai ke tau fakam lohi'i e Pule'angá 'oku 'ikai ke u tui 'Eiki Sea ke 'ai peh 'i, p ki he Pule'angá ke nau fakakaukau'i pea 'omi e l pootí, 'atu e fokotu'u hokó ke poupou ki he Pule'angá ke tali 'a e Koniv sio Fakam mani lahi ki hono Fakafepaki'i 'a e me'a ko e Ta'efaitotonu. Sio ange ko e koniv sio ta ko 'oku 'i ai e koniv sio peh 'i m mani. Vakai'i mo e tafa'aki ko e fo'i lea ko e *convention* he na'e fai e fakafekiki ai p ko hai 'oku fakamo'oni he me'a ko e koniv sio ko ia, tuku atu ki he Pule'angá p ko e Pal mia p ko e Tu'í p ko e Konisit toné p ko e Laó, lahi hono 'alunga.

Fokotu'u hokó, ke tuku hifo 'a e K miti Lao ke fakahoko 'a e ng ue ki hono liliu 'a e ngaahi tala fatongia 'a e k miti pea mo e Tohi Tu'utu'uni 'o e ngaahi fakataha 'a e Fale Alea. Fiema'u ke tau 'ilo ki ai, ko e h ko e ngaahi tu'utu'uni faka-Fale Alea fekau'aki p pea mo e ki'i k miti, 'oku 'i ai foki e k miti peh 'i he Fale ni. Pea ko hono f , ke fokotu'u ki he K miti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale alea ke aofangatuku mai p 'oku 'i ai ha ngaahi makatu'unga 'e malava ai ke fakakau atu 'a e ngaahi makatu'unga faka-taki fakafonua 'a Tonga 'i he ngaahi tu'utu'uni angafai 'a e Fale Alea mo e ng ue 'a e Fale Alea.

Ko e ngaahi lea Tonga fehokotaki mo e ngaahi ng ue 'a e Falé, 'oku ki'i tu'u ta'emahino ki he motu'a ni 'Eiki Sea. 'A ia 'e 'oange ki he Pule'angá pea ke fakapapau'i mai 'a e angafai 'a e Fale Alea mo e ng ue 'a e Fale Alea. Ko e h e angafai 'a e Fale Alea, ko e h e ng ue 'a e Fale Alea. Fa'u lao. Tau angamaheni'aki 'i ai mo e *petition* ko e tangi ki he fonua, ngaahi me'a 'oku tau anga ki ai. 'I ai mo e ngaahi me'a 'oku fakafokif he hengihengí, ko e me'a 'oku tau anga ki ai. Pea ke fa'u e tu'utu'uni e Falé ke fen pasi mo e tu'unga totonu ko ia. 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu ke mou laum lie lelei p mu'a Pule'angá, paasi atu e ki'i l pooti na'e sea ai e, 'a e ki'i Hou'eiki N pele ko eni mei Niua. Ko u fokotu'u atu Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Tongatapu 4.

Fokotu'u ke fakatokanga'i e poupou e K miti Lao ki he Pule'anga

M teni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Sea e K miti Kakato pea m 1 ho'o laum lie ki he ho'at ni. Fakatapu atu ki he Hou'eiki M mipa e K miti Kakató 'Eiki Sea kae fai p ha poupou ki he k miti ko ení. 'Eiki Sea, ko e l pooti eni ia 'oku mamafa ki he motu'a ni 'Eiki Sea. Ko hono 'uhingá ko e kaveinga ko ia 'o e faitotonú mo e fakafepaki'i 'o e faihalá pea mo e pule lelei, ko e kaveinga 'oku fakakaveinga'aki e Pule'angá lolotonga. Ko e kaveinga na'e tui ki ai e paati 'oku kau ki ai e motu'a ni. Pea 'oku lahi e kakai he fonua ni 'oku nau tui ko e taha eni hotau makat kia'anga ko e lahi 'a e faihala 'Eiki Sea. Pea 'oku totonu p ke to'o mamafa 'a e l pooti 'oku 'omai taimi totonu. 'Eiki Sea 'oku ou tui 'oku totonu ke fakam l 'ia a' e langovaka 'oku fai 'e he k miti ko ení 'oku kau ki ai e motu'a ni, ki he Pule'angá mo e kaveinga ko ia 'oku fai he Pule'angá. 'Oku mahino p ki he motu'á ni 'oku 'i ai e ngaahi faingata'a'ia 'anga kau ai e tu'unga

fakapa'anga 'Eiki Sea, 'o makehe p mei he me'a ko ia na'e me'a ki ai e 'Eiki N pele Fika 1 'o Tongatapu, fiema'u ha ni'ihī 'oku matu'aki taukei ki he lakanga ko enī ka 'oku kau ai e tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku fiema'u ha ni'ihī 'oku matu'aki tau'at ina foki. He kapau he 'ikai ke ma'u ha taha 'oku tau'at ina, ka ne ma'u e potó, mo ha to e taukei kehe, 'e 'alu hotau palopalema 'o tautolu 'o liunga lahi. Ka 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku totonu p ke fakatokanga'i 'a e l pooti ko enī 'oku 'omai 'e he k mití ke fakapapau'i 'oku mau pou pou ki he Pule'angá mo 'enua kumi ki he fakamaau totonú mo e pule leleí mo e fakafepaki'i 'o e faihalá. Ka ko honau faingata'a'ia'anga 'Eiki Sea. 'Oku mau kole ke mau fengau'e'aki fakataha mu'a. Pea nau hanga 'o fakatokanga'i 'a e pou pou 'oku fai 'e he k miti ko enī ki he ng ue 'oku nau faí. Pea 'oku mau kole atu p 'Eiki Sea ke fakapapau'i, ka 'i ai p mu'a, kapau he 'ikai ke lava 'omai ha fa'ahinga taimi pau 'e tulituli ki ai 'a e ngaahi fokotu'u 'oku 'oatu 'e he k mití, ko u kole atu 'Eiki Sea ke 'i ai ha ngaahi sino pau ke mau feng ue'aki mo kinautolu ke talanoa p ke mahino 'e 'unu'unu p kaveinga kimu'a 'Eiki Sea. Ko e fokotu'u ia mo e pou pou mei he k mití mo e pou pou lahi ki he k miti ko enī 'Eiki Sea. M l 'aupito e ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato: M l . 'Eiki N pele.

Lord Fusitu'a: Ko ia, 'atu p ha ki'i fakam 'opo'opo 'a e k mití. Fakam l ki he tokoni ko enī mei he'emau t pile kae peh ki he pou pou mei he Fika 4 'o Tongatapu. 'Oku hang p ko e me'a ko ia 'oku me'a ki ai e Fika 4. Ko e ngaahi me'a na'e hoha'a ki ai e Pal mia he uike kuo'osí fekau'aki mo e maumau lao 'i he me'a 'oku fetuku holo 'i m mani, ngaahi koloa 'oku tapu hono 'omai ki he fonua ni mo e ngaahi fonua kehekehe ko ia 'oku 'i ai hono 'uhinga pau. Pea mo e ngaahi me'a na'e hoha'a ki ai e Pule'angá fekau'aki pea mo e nofo fonua Tonga ni mo e ngaahi pepa 'oku 'oatu kia kita ko e nofo fonua Tonga kita pea te fefolau'aki ki muli. Ko e ngaahi me'a ko ia 'e ala fakatotolo'i 'e he sino ko enī 'Eiki Sea. Pea ko e 'uhinga ia 'oku ou fakam l ai ki he pou pou 'a e Fika 4, 'oku fiema'u ke matu'aki tau'at ina 'a e sino ko enī ka ne lava 'o fai e pou pou ki he ngaahi fakakaukau peh ko 'a e Pule'angá. Pea 'oku 'i ai p 'a e fakakaukau peh 'a e t pile ko enī, ko e ngaahi me'a ko ia 'oku 'ikai ke pau ke te Pule'angá p te te M mipa he Falé, ke te fiema'u ke fakafepaki'i e ta'efaitotonu ko ia 'Eiki Sea. Ko e ta'efaitotonu 'i ha fa'ahinga l volo p 'oku kau ia 'i he ngaahi makatu'unga'i fakakaukau 'o e koniv sio ko ia. Ke *accountable* 'a e tokotaha kotoa pea ke tau'at ina 'a e sino ko te ne sivi'i pea taliui ki he Pule'angá, Fale mo e kakai e fonua 'Eiki Sea. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l Hou'eiki. Tau ki'i m l l ai.

(Na'e ki'i m l l heni 'a e Fale)

<001>

Taimi: 1515-1530

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e K miti Kakató. (Penisimani Fifita)

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Pal mia pea ko u kole ke u h fanga he ngaahi tala fakatapu kotoa p kuo 'osi hono aofaki 'i he K miti Kakato 'a e Fale Alea 'o Tonga ka tau hoko

atu 'a e f me'a'aki. Ko e fokotu'u ke tuku ange ki he Pule'anga 'a e ngaahi fokotu'u taha, ua, tolu, f . Ko u tui p kuo laum lie lelei 'a e fakataha'angá.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea.

Sea K miti Kakato: K taki 'a e 'Eiki N pele.

Lord Fusitu'a: K taki Sea. Hang ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni ia 'anenai ke tuku p mu'a ke fai 'etau founa angam hení ke fai p f me'a'aki ki he kupu 'uluaki, ua, tolu, f 'oku 'i ai 'a e fokotu'u mei he t pile ko eni ke tali kotoa 'a e ' fokotu'u. 'Oku 'i ai 'a e fokotu'u mei he Kapineta ko e 'oange kotoa ki he Kapineta 'oku 'i ai 'a e fokotu'u mei he fika f ke 'i ai ha *deadline* pau p 'ai ha kulupu f ng ue'aki 'a e Pule'anga pea mo e Fale ke mau f ng ue'aki fakataha ki he kaveinga ko eni. Pea ko e kole atu p ki he Feitu'u na ke tuku kotoa 'a e ngaahi fokotu'u ko ia ki he, ke ...

Sea K miti Kakato: Ko ia. 'Oku, mou fakam 'opo'opo k toa mai p ke tukuatu e fokotu'u ki he Pule'anga. 'Eiki Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea fakam l atu 'i he faingam lie 'oku ke tuku mai. Ko e tu'u he taimi ni Sea 'o hang p ko na'e fakahoko atu 'anenai Sea. 'I he Lao ko eni 'o e *Anti-Corruption* p ko e tau'i ko eni 'a e faihala Sea 'i he kupu nimá, m hino mai ai ko hai 'oku ne fai 'a e *appoint* ko eni 'o e *Commissioner*. 'A ia ko 'Ene 'Afi 'i he *Privy Council*. 'A ia ko e tui ia 'a e Pule'anga Sea, 'e anga f f ai hono 'omai ke mau *appoint* kapau 'oku 'ikai ke mau ma'u 'a e mafai fakalao ke fai 'a e ng ue ko eni 'e Sea.

Ko ia 'oku mau poupu mautolu ke liliu p 'a e fokotu'u ke mau f ng ue'aki ke mai ha l pooti ki he tu'unga ko 'o e ng ue 'oku fai. He ko e 'uhinga he 'ikai ke mau lava 'emautolu 'o fakanofa 'a e tokotaha ko eni he 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai ia 'a e Pule'anga ka te mau lava 'o fai ha ng ue ke 'omai ha l pooti fakataha ki hono fakalea ko ena he peesi hiva Sea. Pea kapau 'e loto lelei p ki ai ho K miti Sea te mau poupu atu ki ai.

Sea K miti Kakato: Ko ia ko 'eku 'uhinga peh e fokotu'u ke tuku atu ia ki he Pule'anga pea mou toki 'omai 'e moutolu e ngaahi 'uuni me'a ko ia.

'Eiki Tokoni Pal mia: 'I he peesi hiva 'i he'ene tu'u ko he peesi hiva kae 'ikai ko e peesi f .

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko ia Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Tu'i' fitu: Sea.

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele fika 'uluaki 'o Vava'u.

Lord Tu’i’ fitu: Poupou atu p au ki he me’a ko ena ‘oku ke me’a ki ai ka ‘oku fakamanatu atu p ‘a e tu’utu’uni ho Fale ko e Fokotu’u Tu’utu’uni mai ‘a e K miti Tu’uma’u ia ki ho Fale ki he tu’utu’uni ‘oku ng ue ai ‘a e K miti Tu’uma’u ki he ngaahi tu’utu’uni ho Fale. Ngaahi ‘u me’a ia ko pea toki me’a ia ‘a e Pule’anga mo e me’a ka ko e fokotu’u tu’utu’uni mai eni ia ‘a e k miti ‘ene ng ue ki he tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ‘i he kupu 171 faai hifo ai ki lalo.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu’i’ fitu: M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: Mahalo kuo, ‘Eiki N pele.

Lord Fusitu’a: Ko e tokoni p ki he Tokoni Pal mia. ‘Oku mo’oni ‘a e Tokoni Pal mia. Ko e fakanofa ia ‘oku fai he ‘Ene ‘Afi pea mo e Kapineti ka kuo, ko e ‘uhinga ‘oku peh ‘oku poupou ki he fokotu’u mei he fika f ke fai e f ng ue’aki he kuo pau ke fakapa’anga mai ia he ‘e Pule’anga ‘a e Komisiona pea mo e Komisiona ko eni. ‘A ia kapau ko e fokotu’u fika ‘uluaki ‘e hoko ia ko ha f ng ue’aki ‘a e k miti pea mo ha sino mei he Pule’anga ke fakahoko e fo’i ng ue ko eni pea tu’uma’u p ua, tolu mo e f . Fokotu’u atu ... m 1 .

Sea K miti Kakato: Tokoni Pal mia.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Sea hang p ko na’e fokotu’u atu Sea te mau tu’u he peesi 9. Na’e fokotu’u mai p he l pooti fokotu’u ke tuku mai ha l pooti mei he Pule’anga hokohoko atu ai ko hono fakalea Sea. ‘Ikai ko e peesi 4. Ko e ‘uhinga p ‘o hang na’a ku fakahoko atu ‘anenai Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ‘e taha ‘a e Pule’anga ke fakanofa ‘a e tokotaha ko eni ka te mau f ng ue’aki ke ‘omai ha l pooti ki he Fale ni Sea m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 .

M teni Tapueluelu: Sea ki’i fakahoha’a atu faka’osi ai leva Sea. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea peh ki he Hou’eiki K miti Kakato. ‘Eiki Sea kapau ko e me’a ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Pule’anga ke nau ‘omai ha *progress report* ‘e lava ai e f ng ue’aki kehe p ‘oku ‘i ai ha hala fakakavakava ke f ng ue’aki mo e k miti Sea p ko e, p ko hono K miti Kakato p ko e Fale Alea ke m hino p ‘oku muimu’i eni. Ka ‘oku lava p ke ‘i ai ha f ng ue’aki ai kehe p ‘oku m hino ‘e ‘omai ‘a e l pooti mo e fetu’utaki Sea.

Sea K miti Kakato: Mahalo ‘oku toe m hino ange ia *progress report*.

M teni Tapueluelu: Ko ia Sea m 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Ko u tui kuo fe’unga. Ko e l pooti ko eni pea mo e ngaahi t naki atu. Ko kimoutolu ‘oku mou laum lie lelei ke tali ‘a e l pooti fika ‘uluaki 2016 ‘a e K miti Tu’uma’u ki hono Fakaf paki’i ‘o e Ta’efaitotonu pea mou k taki ‘o hiki homou nima.

Kalake T pile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, ‘Akosita H vili Lavulavu, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Taki Mamata, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ng ue,

‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Tu’ilakepa, ‘Eiki N pele Vaea, ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu.

M teni Tapueluelu: ‘Eiki Sea fakamolemole ke fakakau atu ai p mo hono ngaahi fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Ko ia pea na’e ‘osi fakahoko atu.

M teni Tapueluelu: M l Sea.

Kalake T pile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 15.

Sea K miti Kakato: M l moutolu ‘oku ‘ikai ke mou laum lie lelei ke tali ‘a e l pooti ko eni k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Oku ‘ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: M l ‘aupito Hou’eiki. Tau hoko atu ki he L pooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea 2016 Vahefonua Niuafou’ou. ‘Eiki N pele.

L pooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea 2016 Vahefonua Niuafou’ou

Lord Fusitu’a: Fakam l atu ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e K miti kae fakahoko atu he motu’a ni ‘a e l pooti mei he Vahefonua Niuafou’ou. ‘I he m hina ko Siulai na’e lava atu ‘a e motu’a ni ki Niuafou’ou ke fai e ‘a’ahi faka-Fale Alea ‘Eiki Sea.

Ko e taumu’a ‘o e ‘a’ahi faka-Fale Alea ko e me’a atu ‘a e ‘Eiki N pele mo e Fakafofonga ‘o e v henga ke fai ha f vahevahe’aki fakap talanoa mo e kakai ‘o e v hengá ‘Eiki Sea. ‘Oku fakahoko eni he f ng ue’aki v ofi mo e kakai. ‘A ‘oku malava ke ‘ilo ai he ‘e kakai ‘a e ng ue ‘oku fakahoko ‘i he Fale Alea pea m hino’i ‘e he M mipa ‘a e ngaahi fie ma’u kuo tokanga ki ai ‘a e kakai ‘o e v hengá ‘oku fai hang ko e lave ‘anenai. ‘Oku fai e f vahevahe’aki pea ‘oku tokoni lahi ki he ng ue faka-Fale Alea pea ‘oku hoko e ‘a’ahi ko eni ke ‘omi e le’o ‘o e kakai mei he v henga ki Fale ni ‘Eiki Sea.

‘I he ta’u ni na’e toe h h mol fia ange ‘a e ‘a’ahi ‘Eiki Sea he na’e ‘i ai ‘a e pol seki tokoni ki he, ki Niuafou’ou mei he’etau ngaahi kupu fekau’aki mei muli ‘o fokotu’u ai ‘a e ma’u’anga vai mo e ‘api kotoa ‘i Niuafou’ou ‘Eiki Sea. Pea ko e me’a lelei eni pea ko e, ‘oku ‘i ai ‘a e fakam l mo e fakafeta’i lahi ‘a e motu’a ni ki he ngaahi tokoni ko ia ‘Eiki Sea.

‘A ia ko e ta’u ni na’e fakahoko ia mei he ‘aho 26 ki he 29 ‘o Siulai. Na’e ‘alu atu ai ‘a e motu’a ni pea na’e ‘alu atu ai mo e ngaahi kupu fekau’aki ko na’a nau fai tokonia ‘a e ng ue ko eni ko *His Excellency Mr. David Vogelsanger* ko e *Ambassador* ia ‘o *Switzerland*, ko e *His Excellency Wang Wang Quang Ambassador* Siaina pea ko *Mrs. Adel Plummer* ko e *High Commissioner* Le’ole’o ia ‘a Nu’usila pea mo e Sione Taumoefolau ko e Sekelitali Seniale ia ‘a e Kolosi Kula

mo e sekelitali 'a e 'Amapasitōa Siaina *Mr. Cha* pea mo e motu'a ko na'a ne fakahoko 'a e fo'u ko 'o e ngaahi tangik ko *Raddy* pea mo e kalake mo e *staff* mei he Fale 'Eiki Sea.

Ko ia ai ko e tokoni ko na'a nau feia ko e tangik 'e 115 'a e ngaahi 'api takitaha kotoa 'i Niuafou 'Eiki Sea. 'Oku ki'i fuofuolōa mai eni 'a e feinga f ng ue'aki 'a e motu'a ni pea mo e Fakafofonga Kakai mei he Ongō Niuā 'oku 'ikai ko e Fakafofonga Kakai lolotonga ka 'i he kuohili ke ma'u e ngaahi tefito'i s vesi ko eni 'e he kakai ongo Niuā. Ko e ma'u'anga vai ke ma'u ai e mo'ui ko e ma'u'anga 'uhila ke ma'u ai e mo'ui ko e s vesi fekau'aki mo e mo'ui lelei ko e ako ko e f folau'aki *transport*. Ko e ngaahi tefito'i s vesi eni ko 'oku fakahoko 'e ha Pule'anga ma'a e kakai 'o 'ene fonua. Pea kapau 'oku 'i ai ha tu'unga 'oku 'ikai ke ma'u mai mei he Pule'anga kuo pau leva ke fai e feinga 'a e m tu'a ko mei he Fale ni ke fakahoko homau lelei taha p 'e ma'u mai 'a e ngaahi tokoni ko eni mei f koloa ke ma'u he 'e kakai 'a e s vesi 'Eiki Sea.

Pea 'oku 'i ai 'a e fakam l lahi 'a e ngaahi kupu fekau'aki ko eni. 'Oku 'ikai ko ha fakaanga ia 'a e Pule'anga he 'oku tau f ng ue'aki k 'oku tau fakam l 'ia ko e pol seki ko eni na'e lava he 'e kau M mipa 'o e Fale mei he faitokonia he 'e Kolosi Kula mo e ngaahi kupu fekau'aki ko mei muli 'o fakahoko 'a e fo'i ng ue ko eni.

'A ia 'Eiki Sea 'e me'a hifo p Hou'eiki K miti ki he l pooti ko e ngaahi feitu'u eni ko na'e lava ki ai 'a e 'a'ahi. Ko e hili e fakatu'uta 'a e h 'unga fakafonua he k inga e Tama ko Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili pea mo e motu'a ni, na'e fakahoko ai e motu'a ni ha tautapa mo ha kole ki he 'Ene 'Afi ke l koifie lelei mu'a ka ne fakaola 'a e ngaahi tangik ko eni pea foaki ai p ki he 'Ene 'Afi 'Eiki Sea. Pea 'oku 'i ai 'a e fakafeta'i mo e fakam l 'a e motu'a ni kae 'uma' 'a e tangata'eiki mei he Kolosi Kula pea mo e kau 'amipasitōa muli na'e mokoi 'aupito 'a e Tama ki ai. Tau fakam l 'ia 'ene afeitaulalo mo 'ene l koifie lelei ke fakaola e me'a ko eni. Pea kapau na'a mou me'a p ki he 'Ene t folofola ko na'e fakahoko 'i Niuafou na'e mei taf taha p ia ki he poloseki ko eni 'Eiki Sea. Pea 'oku 'i ai 'a e fakafeta'i 'a e kakai pea mo e vahefonua 'i he me'a ko ia.

Ko hono ua na'e fai e 'a'ahi ki he Niuafou *High School* pea si'i talitali lelei 'e he *High School* 'a e motu'a ni pea mo e kau 'amipasitōa. Pea fakahoko ai 'a e ngaahi fakame'ite mo e ngaahi me'a'ofa na'e 'omi ma'a e kau 'amipasitōa ko 'enu fakahounga'i 'a e 'ofa ko mei muli. Pea na'e fai ai p 'a'ahi ki ai mo vakai p ko e h ha ngaahi fie ma'u vivili 'a e k inga Niuafou pea mo e 'apiako 'Eiki Sea. Pea 'e toki fakahokohoko atu he motu'a ni 'amui te u faka'otu'otu 'a e ngaahi feitu'u ko na'e fai ai 'a e 'a'ahi pea toki 'ai mai 'a e ngaahi kole ko mo e ngaahi fie ma'u 'a e kakai 'o e vahefonua fakatatau ki mu'a.

Ko hono tolu na'e fai e 'a'ahi ki he ngaahi 'api ko na'e fokotu'u ai 'a e ngaahi tangik vai 'Eiki Sea. 'Oku hang ko e lave 'a e motu'a ni 'anenai ko e 'api 'e 115 na'e fokotu'u 'a ia na'e taki taha 'a e 'api kotoa 'o a'u ia ki he tu'unga 'oku kole mai he 'u 'ofisi Pule'anga p 'e ma'u ange ha'anau ki'i tangik kapau 'oku 'i ai ha 'ova. Ka na'a mau fiema'u ke mu'omu'a p kakai 'o e fonua pea toki 'i ai ha toe pea toki 'ai ha me'a 'a e 'ofisi Pule'anga.

Ko hono f 'Eiki Sea na'e fai e lava atu ki he tu'u'anga 'o e poloseki ko 'a e vai ko 'a e Pule'anga 'oku 'amanaki mai ki he kaha'u na'e fai e me'a ki ai 'a e Tokoni Pal mia 'aneafi. Pea ko e poloseki ko eni kuo ki'i fuofuolōa mai hono tal nga'i 'e he Pule'anga p 'e fakahoko fakak

p ko e h e founa 'e fakahoko'aki pea 'oku 'i f 'a e pa'anga ko eni. Pea 'oku 'i ai p 'a e fakatu'am lie te nau fakahoko 'i he ta'u ni p mahalo 'oku fuoloa e fakaongoongo mai 'a e k inga ki ai. 'A ia na'e 'a'ahi ki he site ko 'eni 'a e motu'a ni mo e kotoa 'o e kau 'amipasitua. Ko e 'u 'a'ahi ko eni 'Eiki Sea ko e ngaahi feitu'u kotoa na'e fai ki ai 'a e 'a'ahi ko e motu'a ni pea mo e kotoa 'o e kau 'amipasitua...

<002>

Taimi: 1530-1540

Lord Fusitu'a: ko 'enau fie me'a tonu ki he tokoni ko na'a nau fakahokó mo 'enau to e vakai tonu ki ha ngaahi feitu'u te nau ala feng ue'aki ai mo Niua Fo'ou 'i he kaha'ú ke nau to e fai tokonia mai e ngaahi langa fakalalakaka mai ko eni 'Eiki Sea.

Ko hono 5, na'e fai e 'a'ahi ki he Hala Fanakió 'Eiki Sea. Ko e me'a eni na'e 'ohake he motu'a ni he patiseti e ta'u ni mo e patiseti e ta'u kuo 'osí, ko e ma'u'anga mo'ui ko 'a Niuafo'ou 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko e ngoué mo e toutai. Ko e ma'u'anga mo'ui lahi taha 'a Niuafo'ou ko e ng ue ko fakamea'a e fanakió. 'A ia ko e ta'ovala, fala ngaahi 'aki e al me'a peh . 'Oku manakoa 'aupito 'a hono fakataua mei Tongá ni pea mo muli

Lord Tu'i' fitu: Sea, ke ki'i fehu'i p ki he 'Eiki N pelé.

Lord Fusitu'a: Lelei.

Lord Tu'i' fitu: Ko e ki'i fehu'í p 'oku 'i f ho tehina homo Fakafofonga. Ko Niua tokotaha p eni ia 'a'au, 'ikai ke si'i ai ha Niuatoputapu ai. Ko ia p Sea 'eku fehu'í. M l .

Lord Fusitu'a: 'Io 'oku ai p mo'oni 'a e Tokoni Sea 'o e Falé ka ko e Fakafofonga Fika l 'o Vava'ú. Ko e motu'a ni na'a ku lele ki Niuafo'ou, pea ko e Fakafofonga Niua Toputapú, ka ko e Minisit Fakalotofonuá na'e me'a atu ki Niua Toputapú. 'A ia kapau te mou me'a hifo ki he peesi 1, 'oku fakamo'oni atu ai 'a e motu'a ni, ko e l pooti 'a e motu'a ni, he na'e kole p he Minisit

'Eiki Tokoni Pal mia: To e ki'i fehu'i p Sea.

Sea K miti Kakato: Fehu'i.

'Eiki Tokoni Pal mia: 'Oku ngofua p ke te l pooti fakakongokonga mai hoto v hengá Sea? Hang ko eni kapau te u l pooti mai p 'e au 'a Fasi p ko Ngele'ia p ko Ma'ufanga? P 'oku te l pooti mai 'a e vahe p taha. Ko e 'eke p Sea ke ki'i faka....

Sea K miti Kakato: Mahalo 'oku ou tui 'oku 'ikai ke me'a heni e 'Eiki Minisit Potung ue Fakalotofonuá, na'a 'oku 'i ai p ha'ane l pooti ke toki me'a mai 'o 'omai. Ka tau faka'atu'i p mu'a

Lord Fusitu'a: Te u ki'i fakama'ala'ala atu p Sea.

‘Eiki Tokoni Pal mia: He ko e ‘uhingá foki ‘oku ‘omai pe foki eni ia ko e l pooti p ia ‘i Niuafo‘ou. ‘Ikai ko e l pooti eni ia ki Niua fakalukufua. ‘A ia ko e ‘uhingá ia ‘e fakangofua leva ke mau ‘omai ‘e mautolu ha‘amau l pooti fakakolo p ka ‘oku ‘ikai ko homau vahé?

Lord Fusitu‘a: Kapau ‘e laum lie lelei p e ‘Eiki Tokoni Pal mia te u tali atu

‘Eiki Tokoni Pal mia: Ko ‘eke ‘aku ki he Seá, k taki p Fakafofonga.

Lord Tu‘ivakan : Sea, k taki fakamolemole. Na‘e ‘uhinga p foki e ‘a‘ahí ki Tokelau, ka koe‘uhí, mahalo na‘a ‘oku ‘ai p he Hou‘eiki ko Niuafo‘ou p ia kae tuku e Hou‘eiki mei he Vai ko Niut uá ke toki mai ‘e ia ‘ene l pooti. He ‘oku ‘ikai ke fiema‘u ‘e Tongatapu ia, taau p ko e Fakafofonga Fika 4 p na‘e poaki mai na‘e fai ‘ene, pea ko ia p ‘oku tonu ke mai ‘ene l pooti ‘a‘ana he na‘e

‘Eiki Tokoni Pal mia: Fakatonutonu atu Sea, ko e ‘Eiki Minisit MIA Sea ko e Fakafofonga Kakai p mo ia ‘o Niuafo‘ou. ‘Ikai ko Niua Toputapu p . ‘A ia ko e ‘uhinga ia e ‘eké Sea, pe te tau fai tu‘utu‘uni peh pe ke tau l pooti fakakongokonga mai.

Sea K miti Kakato: M l ‘aupito. K taki N pele. Kuo u kole p mu‘a ke mou faka‘atu‘i p mu‘a si‘i k ingá, ko eni na‘e fai e folau atu ki ai, ke si‘i ‘omai p ‘ene ...

Lord Fusitu‘a: Pea ‘oku lelei ‘aupito p ia Sea kapau ‘oku fiema‘u ‘e he Tokoni Pal miá ...

Sea K miti Kakato: Me‘a koe. Me‘a koe.

Lord Fusitu‘a: Ko e ‘uhinga na‘e ‘omai ai ‘a Niua Fo‘ou he na‘e kole mai he Minisit MIA na‘e toki me‘a ange p ia he ‘aho Faka‘ali‘ali Ngoué ka ‘oku si‘i me‘a ia ki muli, ke toki fakakau mai ‘ene l pootí. Ka kuo fiema‘u he Falé ke fai mo fakahoko mai e l pooti ko ení, ko ia ‘oku tuku atu ‘e Niuafo‘ou, kuo u tui p ‘e toki ‘omai p ‘a Niua Toputapu ‘e he Minisit .

Lord Tu‘ilakepa: Sea, tali lelei p he Feitu‘u na ke u ki‘i fehu‘i atu ki he Feitu‘u na?

Lord Fusitu‘a: ‘Io.

Lord Tu‘ilakepa: Ko au ‘oku ou sai‘ia au, ‘ikai ke u lave‘i ‘e au p na‘e anga f f ho‘omo ‘a‘ahí, ka ‘oku ou tui ‘e ki‘i napangapanga m lie ange kapau ‘e ‘a‘ahi he Feitu‘u na ‘a Niua Fo‘ou, he ‘oku ke me‘a tonu ‘i Niuafo‘ou. Ka ‘oku ou fakam l atu he mo ke me‘a ki Niua Fo‘ou. P ko e Fakafofonga Niua Toputapú, ke ‘a‘ahi p ‘i Niua Toputapú. ‘Ikai foki ke mai ‘etau Tohi Tu‘utu‘uní ke fakangatangata. ‘Oatu e l pooti ka l pooti fakaikiiki‘i p ko Fasi, Ma‘ufanga, ko ... kai kehe ‘oku malava p ke hoko he Fale ni ‘Eiki Sea. Ka ‘oku ou m lie‘ia, faka‘ofa‘ofa‘ia ‘aupito ho‘o l pooti. Ai p fo‘i me‘a ‘e 2 kuo u fehu‘i. Ko ‘eku fehu‘i p ‘aku pea fe‘unga. He ‘oku ‘osi ai hono tohi Sea, na‘e ‘osi ‘omai ki he Fale ni pea ko e tukufakaholo ia pea ‘oku ‘iloa ai ‘a Niuafo‘ou. ‘Uluakí, si‘i f f ‘ofató? Kei mo‘ui p ? Ua, ‘Eiki Sea, me‘a ko eni ko e malau, ko e malaú, ‘oku ‘ikai ke to e ai ha manupuna peh ‘i m mani, ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai he l pooti. ‘Oku ou fiema‘u ke ai ha ki‘i l pooti lelei fekau‘aki mo e ongo me‘a mo‘ui ko ení ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘iloa ai e fonua ko ení.

Lord Fusitu‘a: Ko e malaú ...(kovi e ongo)...

Lord Tu‘ilakepa: Ko ‘ene faka‘osí? F f ho‘omou ...(kovi e ongo)... Ko e h ko e me‘a ‘oku ke me‘a ki aí?

Lord Fusitu‘a: Ko e fakap p ki he Seá na‘a ku ha‘u p au mo e malaú.

Lord Tu‘ilakepa: Sea ‘oku ou malanga atu ki he Feitu‘u na. Ko e ‘Eiki N pele ko ení ‘oku malanga ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo‘í p ko ‘ene malangá ki f . Ka ko ‘eku fehu‘i ‘a‘aku ki he Feitu‘u na ke ke fakahoko ange ke ne mea‘í, fo‘i me‘a ‘e 3 ‘iloa ai e fonuá. Malau, ko e ‘ofato pea mo e me‘a ko eni ko e *Tin can mail*. ‘Io kau ai mo e l pilá ‘Eiki Sea. Fo‘i me‘a lalahi ia, poloseki ia ‘e 4 ‘Eiki Sea ‘oku totonu ke ‘omai ha l pooti ki he Fale ni p ‘oku f f ‘a e me‘a ko ení ‘Eiki Sea. Ko e l pilá ‘oku ou lave‘i na‘a mau folau atu ki aí pea na‘e hanga he Potung ue ‘a e Toutai, Minisit ko eni Toutai, ‘o fakahoko mai ‘e ‘i ai ‘a e fafanga ki he fanga puaká h fanga he fakatapú, pea ‘omai e ...(kovi e ongo)... ‘o ‘ave ‘o fafanga ‘aki e l pilá.

Lord Fusitu‘a: Sea ko e tu‘u he taimi ni ‘oku ‘ikai ko e fehu‘i eni ko e fakamalanga eni Sea, kae tuku ke ‘osi atu ‘eku l pooti.

Lord Tu‘ilakepa: Ka ko ‘eku ‘oatu p ki he Feitu‘u na. ‘Oua ‘e tuput maki e Feitu‘u na ka ‘oku lelei ange ‘eku lave ki he me‘a ko ení ...

Lord Fusitu‘a: Ko e malau eni na‘a ku ha‘u mo ia, toki ‘oatu p .

Lord Tu‘ilakepa: Sea, ‘oku ou kole atu ki he ‘Eiki N pele ke fakafoki e malaú he ‘oku ‘ikai ke mo‘ui ia ‘i Tongatapu. ‘Oku mo‘ui p ia ‘i Niua. Fakamolemole atu ki he Feitu‘u na. Kai kehe, ke ke ki‘i me‘a mai angé he me‘a ‘oku ou lave ki aí.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele, ko e fie ma‘u eni mei Vava‘u Lahi. Ko e ‘ofato, malau, *Tin can mail*, mo e l pila.

Lord Fusitu‘a: ‘Atu e fakam l lahi ki he .... ko e kotoa e me‘a ko iá, kapau ‘e toki fie me‘a ange ki he Sia ko Veiongó, te u toki ‘ange ‘ene ... kotoa e ngaahi me‘a ko iá, na‘a ku ha‘u p mo ia mei Tokelau.

Lord Tu‘ilakepa: Sea, fai ha‘o tu‘utu‘uni, ki he tokotaha ko ení, kuo u fehu‘i lelei atu.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu‘ilakepa: Fehu‘i lelei atu au

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele k taki ‘o tali mai ‘a e fehu‘i ko iá.

Lord Tu‘ilakepa: ‘Oku ne me‘a mai ia ke u ‘alu atu ‘o ... ‘uhingá ke u ‘alu atu ki f ?

Lord Fusitu'a: Ki Sia p ko na'a ke fa'a 'i ai mo 'Atalangá.

Lord Tu'ilakepa: 'Oua te ke 'ai ke u 'alu atu ki ha feitu'u 'oku ou anga he nofo aí. Na'a ku ma'u koe ai pea ke ...(kovi e ongo)...

Lord Fusitu'a: K taki Sea kuo u kole atu ke tau foki ki he 'asenitá kae 'atu e l pooti 'a e ... laum lie lelei p

Lord Tu'ilakepa: ... ho'o l pooti ko eni 'oku 'omai ki he Falé ni 'Eiki Sea.

Lord Fusitu'a: Laum lie lelei p .

Sea K miti Kakato: N pele ki 'i tali e fehu'í.

Lord Fusitu'a: Ko ia. Ko e 'ofató 'oku kei, tapu ange, 'oku kei laum lie lelei kotoa p ngaahi 'ofato ko 'i Niuafó'ou. Pea 'oku kei 'i ai p . Mea'i p 'e he Tokoni Pal miá, ta'u kuo 'osí na'a mau 'i ai mo e Hou'eiki M mipa e Kapinetí, 'oku 'i ai e kananga 'a e kau ng ue fakapule'angá, 'oku te'eki ke ke 'alu ki Niuafó'ou kapau 'oku te'eki ke ma'u ha'o fo'i 'ofato. Pea ke 'alu ki vai pea ke 'alu ki mo'unga. Pea ko e ngaahi me'a ko ení na'e 'a'ahi kotoa ki ai e motu'a ni 'Eiki Sea. 'Oku tu'unga lelei p 'a e malaú, kei tu'unga lelei p 'a e 'ofató, pea 'oku kei tu'unga lelei pea mahu kotoa 'a e fonuá ia 'Eiki Sea. Tautautefito ki he tofi'a e motu'a ni pea mo e tofi'a e Tama Pilinisi Kalauní. Na'e 'i ai 'a e 'a'ahi kotoa 'a e ngaahi feitu'u ko ení pea ko e aofangatukú 'Eiki Sea, ko e tali ki he 'Eiki N pelé, 'oku 'i he tu'unga lelei mo mahu 'aupito.

Sea K miti Kakato: M l . Hoko atu koe 'Eiki N pele.

Kole ki he Pule'anga ki ha fo'i hala ki he fanakio

Lord Fusitu'a: Ka u foki mu'a ki he 'asenitá mo e l pootí. Ko e tu'unga ko fanakió 'Eiki Sea, ko e fanakió 'oku si'i ma'u mo'ui mei ai e kakai e fonuá. 'A ia ko hono fakataua mei Tonga ni p ko muli, pea ko e hala ko ki aí 'Eiki Sea, 'oku, h fanga he fakatapú, 'ulu 'akaua. 'A ia 'oku meime'i 'aho kakato ia 'e taha 'ete 'alu ki ai mo 'ete foki ki he ngaahi kolo ko 'i Niuafó'ou. Pea ko e kole 'a e motu'a ni he ta'u kuo 'osí pea peh p ki he ta'u ni, kapau 'e laum lie lelei 'a e Pule'angá ke 'ai ha fo'i hala ai ke fakafaingam lie'i 'a e kakai e fonuá ki he me'a ko 'oku nau ma'u'anga mo'ui mei aí 'Eiki Sea.

Ongoongo ki he tu'unga 'i ai e Uafu Futu

Ko e feitu'u hono hokó, na'e fai e 'a'ahi 'a e kau 'amapasitoá ki he uafu ko 'i Futú. Ko e tu'unga ko 'o e uafu ko ení 'oku 'i he tu'unga 'oku ki'i fakatu'ut maki 'Eiki Sea. 'Oku, kuo u tui 'oku 'osi mea'i p he kotoa e Hou'eiki M mipa e Falé 'a e ngaahi 'ata he *facebook* ki he fanga ki'i longa'i f nau kuo l mei he vaka 'e taha ki he vaka 'e taha, l mei he vaka 'e taha ki he taha, kae toki lava 'o tu'uta ki 'uta ki Niuafó'ou, koe'uhí ko e tu'unga ko 'o e uafú 'Eiki Sea. 'Oku mahino'i p he motu'a ni pea 'oku mahino'i p he motu'a Fakafofonga e Kakaí, tapu ange mo ia ka ko e 'Eiki Minisit , ko e langa ia ko ení 'e lau miliona ia 'Eiki Sea. Pea 'oku ai e fakap atu mei he motu'a ni kae 'uma' e kakai 'o e v hengá, pea 'oku ou tui na'e peh p mo e kole 'a e Minisit , ke tuku atu ki he Pule'angá p ko e h ha'anau fakakaukau ki he kaha'ú ki hono *renovate* p ko hono langa fo'ou ha uafu ai. 'Oku 'i he fakapotopoto tahá 'oku mahino ki he motu'a ni mo e

v henga fonuá he 'ikai ke lava p ía he ta'u ni p íko e ta'u fo'ouí, ka 'oku, ko e me'a 'e taha 'e lava 'o fakahokó, kapau 'e 'ai ha ngaahi t 'anga maea, 'i he uafu ko ía, koloa p íke si'i lava e vaká 'o tau, kae 'ikai ke to e tohoaki'i atu ia ki tahi 'Eiki Sea. 'A ia ko e fokotu'u atu ia ki he Pule'angá 'oku peh , fai mai mu'a ha'anau fakakaukau ki ai.

Pea ko e konga fakamuimui e 'a'ahí na'e fai e fakataha p íko e fono fakafonua, pea mo e Fakafofonga Pule'angá pea mo e pule fakavahe pea mo e kotoa e kau 'ofisakolo ko 'o Niuafu'ou.

<003>

Taimi: 1540-1550

Lord Fusitu'a: ...Pea fakaafe'i atu 'a e motu'a ni 'meihe Minisit ímo e Pule'angá ke foaki 'a e ngaahi *certificate* mo e pule fakavahe mo e kotoa 'o e kau 'ofisakolo pea fai ai p í'emaui fono 'Eiki Sea. 'A ia ko e angamaheni 'o e Fonó 'oku 'alu atu 'a e N ípele 'o tala ífatongia ki he kakai 'i he Fono, ka ko e founa ko 'oku mau fakahoko 'aki 'i Niuafu'ou talu 'a e faifatongia 'a e motu'a ni pea hoko 'a e fonó ia 'o omi 'a e kakai mo e k ínga 'o e vahefonua, 'o talamai 'enau ngaahi fiema'u vivili, ke 'omi ki he Pule'anga pea mo e Fale Alea, p íko e h í'a e me'a te mau ma'u atu mei Tonga 'eiki ni ke tokoni (kovi ongo)..ki he'enau folau mo e langa fakalakalaka 'o e vahefonua Sea.

Ngaahi ng ue kuo lava 'i Niuafu'ou

Ko ia ai mahalo te mou toki me'a hifo p íki he fili hono hoko ko e ngaahi ng ue ko íkuo lava 'i he Fa'ahi ta'u ko eni Sea. Ko e 'uluakí ko e lava ke faka'inasi 'a e ngaahi 'api kotoa takitaha 'a e vahefonua ha tangikevai lita 'e 5000 pea íhang íko 'eku lave 'anenai 'oku 'oatu 'a e fakam ílahi ki he Kolosi Kula 'a Tonga mo e ngaahi kupu fekau'aki ko eni mei muli hono fakahoko 'a e ng ue ko eni.

Ko hono uá, na'e toe foaki ímai 'e he motu'a fo'u tangik í'a e tangik í'e 1 lita 'e 1 mano ma'a e Niuafu'ou *High School*. Ake p ísi'ono loto he'ene vakai ki he k ínga 'o e Tofi'a mo e tu'unga ko 'oku 'i ai 'enau mo'ui mo e *High School* 'a e Pule'anga 'o ne 'ofa mai ai 'a e tangike ko eni 'Eiki Sea. Pea 'oku 'i ai 'a e tui lahi 'e fokotu'u p íia 'i he fa'ahi ta'u ko eni.

Ko hono tolú. 'Oku 'ofa mai 'e he Pule'anga Siaina 'a e sikolasipi pa'anga 'e 3mano ko e talitali ko 'a Niuafu'ou *High School*, na'e fu'u m ífana 'aupito 'a e tangata'eiki 'Amipasitóa pea ko e kaveinga 'e ua na'a ne ífakatefito ai 'ene lea 'i he *High School* 'i he 'aho ko ia. 'Uluaki, ke nau pukepuke 'a e tukufakaholó mo e ma'uma'uluta 'o e fonua, pea ke nau tokanga ki he ako ko e *foundation* ia ki he'enau kaha'u. Ko ia ai pea ne foaki ai p í'a e sikolasipi pa'anga 'e 3 mano ki he kau ako ko 'i Niuafu'ou. 'Oku 'osi a'u 'a Niuafu'ou ki he tu'unga ko 'oku nau sivi ki he 'univesiti, pea 'oku 'i ai 'a e fakam ílahi ki he ng ue 'a e fonua pea mo e Pule'anga ki ai. Pea mo e ngaahi sikolasipi kuo 'omai ke hoko atu ki ai 'ena ako. Pea ko hono f . Ko e misini hiki tatau ko e si'i feinga ia 'a e 'Eiki Minisit í'o ma'u mai 'a e m ísini ko ia ko e tokoni meihe kainga Niuafu'ou nofo muli pea 'oku 'ave ia ke ng ue 'aki 'e he *High School*.

Ngaahi fiema'u vivili 'a Niuafu'ou ki he ta'u ni mo e kaha'u

Ko e ngaahi fiema'u vivili 'a e v henga fonua ki he ta'u ni mo e ta'u fo'ou: 1) Hang p ko e fa'a lave 'a e motu'a ni ko e hala pule'anga 'Eiki Sea. Kapau 'e lava tuku atu ki he Pule'anga ke fai ha'anau fakakaukau p ko e h 'a e me'a 'e fai kihe hala ko ia. Ko e hala taha ko 'oku lele mei Muifonua ko ki Futu, ki he Taulanga 'Eiki Sea, ko e hala ia 'oku ng ue'aki lahi taha 'e he k inga....pea 'asili ai 'a e 'ikai fu'u loko lava ke 'oatu ha me'alele mo e tu'unga 'a e ngaahi me'alele ko 'oku 'oatu ki ai. Pea 'oatu ia ki he hala 'oku 'i he tu'unga 'e 'osi p 'a e ki'i me'alele ko ia 'i he ta'u p 'e taha koe'uhi ko e tu'unga e halá Sea. Kapau 'e fai ha ng ue 'a e Pule'anga ki ai 'oku 'oatu 'a e fakam l 'a e k ingá.

Ko hono uá ko e fiema'u vivili fekau'aki mo e vai. 'A ia kuo 'osi fokotu'u 'a e ngaahi tangik ko mei he ngaahi tokoni mei muli, ka ko e vai fakafonua 'oku hang p ko e lave 'anenaí 'oku fai 'a e fakapa p ko e h 'a e tu'unga 'a e ng ue 'a e Pule'anga ki ai ki he kaha'u l loa atu ki ha vai fakafonua ki Niuafou'ou.

Ko hono tolu ko e solá 'Eiki Sea. 'Oku kei fiema'u p 'a e solá ke ng ue'aki ki he ngaahi 'aisi ko ...

Lord Tu'iha'angana: Sea, k taki p mu'a ke u ki'i fehu'i kae toki hoko atu 'ene fakam 'opo'opo. Fakam l atu pea ko u tui 'oku mahino 'aupito 'a e fakaikiiki 'o e L pooti ko eni 'a e Fakafofonga N pele Niuafou fakatatau ki he ngaahi houa si'i ko ia na'a ne 'i he vahefonua ai pea a'u atu 'a e vakapuna 'o ne foki mai aí. Ka ko 'eku fehu'i p 'a'aku he ko u fie mahino'i 'a e tu'unga ko eni he ko e me'a foki eni 'i he hisit lia Sea. Ko e vahefonua foki eni ia na'e hoko ai 'a e vela pea na'e fai 'a e tu'utu'uni 'a e Pule'anga mahalo 'i he taimi ko ia. Na'e tu'utu'uni 'a e vahefonua ken au fetukutuku mai ki ai. 'Eiki N pele 'a ia ko e vahefonua 'Eua. Ka ko 'eku fehu'i pe 'a'aku ki he 'Eiki N pele ki he tu'unga ko ia he taimi ni pe 'oku kei fakakaukau pehe 'a e vahefonua 'oku nau fakaukau ken au fetukutuku mai na'a faifai pea to e hoko ha fakatamaki. Ko e 'uhinga ka to e hoko 'a e me' a ko ia he 'ikai ke tau ...fakatatau ki he ngaahi me'a kuo fakalau mai ke fai mo me'a. Ka ko 'eku fehu'i pe 'a'aku ki he 'Eiki N pele 'oku 'i ai ha'amou fakakaukau ki he me'a ko ia ke mou palani p ko e ta'u p 'e fiha mei heni kuo mou 'osi k toa mai ki 'Eua p ko f , kae 'ikai ke tau toe hoko atu...kole p ki he 'Eiki N pele ke fakavaha p kae toki hoko atu 'a e me'a 'oku fakalau mai ko eni. M l .

Lord Fusitu'a: Fakam l ki he fehu'i meihe 'Eiki N pele. Ko u tui ko e fetuku mai ko eni, 'oatu mei Tonga ni ki Niuafou'ou 'oku mahino'i p 'oku 'i ai 'a e faingata'a'ia 'a e Pule'anga he kuo pau ken au fetuku koloa, fetuku pa'anga fetuku mo e ngaahi me'a kehekehe he 'oku 'i ai 'a e ni'ihii 'oku kei 'i ai. Ko u tui ko e me'a tau'at ina p ia 'a e tangata'ifonua mo e fefine Tonga p ko e f 'a e feitu'u 'oku nau fie nofo ai. Pea 'oku kei tokolahi p 'a e ni'ihii 'oku nau kei fie nofo p 'i Niuafou'ou 'Eiki Sea. Mahalo ko e tali ki ai. Ko e 'aho p 'e me'a kotoa mai ai 'a e kau Ha'ano, ha'u ai p mo e kau Tokelau ia ke mau fakataha kotoa 'i Tonga ni. Ko ia ko e lolo foki 'e ma'u ia ai. Ko ia p 'Eiki Sea.

'Eiki Pal mia: Ki'i fehu'i atu p fakamolemole p ki he tafa'aki 'oku 'ohake 'e he 'Eiki N pele. 'Oku ne fokotu'u mai p 'oku 'i ai ha taimi e foki mai ai 'a e k inga ki 'Eua. Kapau 'oku tau peh p 'e vela 'a e vahefonua 'oku ke 'i Tonga ni koe? Kapau 'e vela pea mou vela fakataha, kae 'oua 'e vela 'a e fonua ia 'oku ke nofo atu koe heni ko e tauhi sipi...

Lord Fusitu’a: Kuo pau ke fetuku atu ‘a e ngaahi koloa ko ki he *disaster risk management* mei Tonga ni ki Niuafou. Ko ia! Ko e fatongia ia ‘o e Pule’anga pea ko e me’a ia ‘oku fakap atu ai, ko e tokotaha ko ‘oku me’a ‘i he Sea ko ena. Ko ia te ne fai mai ‘a e leva’i ‘o e me’a ko ia.

Sea K miti Kakato: M 1 . Fehu’i! ‘Eiki N pele Fika 1 ‘o Tongatapu.

Lord Vaea: Fakam 1 atu ki he ‘Eiki N pele ‘o Niuafou kae ‘uma’ ‘a e ‘Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Fakafonua ki he l pooti kuo ‘omai pea ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia ai Sea. ‘Oku ou tokanga lahi p ki he L pooti he ‘oku ‘ikai ke h mai ai ha tokanga ki he uafu. Ko e ‘uhinga eni Sea, ko e uafu ko eni ‘oku ‘ikai ko ha uafu lelei ‘a e lolotonga ni, Pea ‘oku ou tokanga lahi p ki ai ko e taimi ‘oku tau atu ki ai ‘a e vaka ki ai e ‘Otumotu Anga’ofa mo ha vaka kehe ‘oku lau peau pe foki kae fai ‘ene fakahifo. Ka ‘oku ‘ikai h ia ‘i he L pooti ni, ka ‘oku ou tokanga na’a ‘oku faka’amu p ‘a e ‘Eiki N pele ia kae ‘uma’ ‘a e ‘Eiki Minisit ke nau folau vakapuna p ‘i he kaha’u. ‘Oku fai ‘a e tokanga lahi ko hono ‘uhinga ko e uafu ko eni ‘i he’eku lave’i Sea, ‘e lava ke ‘oanga hano fo’i mohenga ke lele atu p ‘a e vaka p ko ha ki’i vaka ‘ikai a’u ki he lalahi ...

Lord Fusitu’a: Sea, ko e tokoni p ki he ‘Eiki N pele. Kapau te ke me’a hifo kihe peesi 6 ....

Lord Vaea: Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘asi he peesi 6 heni.

Lord Fusitu’a: Peesi 6 ko ‘a e ‘a’ahi ‘osi pe ko ena ‘a e tala fanakio...

Sea K miti Kakato: Potung ue 2016/17.

Lord Fusitu’a: Mea’i p ‘e he Feitu’u na na’e fai atu e lave ‘anenai fekau’aki mo e refurbish ‘a e uafu

Fokotu’u ‘ai ha mohenga vaka lelei ke tokoni fakahifo uta Uafu Niuafou

Lord Vaea: Ko ia Sea, ko e ‘a’ahi ki he Uafu ‘i Futu. Ko e ‘a’ahi p ka ‘oku ‘ikai ke ne fakahoko mai ‘e ia ‘a e me’a ‘oku fai ‘a e tokanga ki ai Sea. Ko e me’a ‘oku fai ‘a e tokanga ki ai ‘e lava ke ‘ai hano fo’i mohenga ke fakahake ai ‘a e fo’i vaka ki ‘uta he ‘oku ‘asi heni ko e kaha’u ofi mai p ke fokotu’u ai ha ngaahi ta’anga maea, nono’o’anga Sea. ‘E ‘osi ‘a e ta’anga maea ia ‘o m mani ‘oku kei loka p ‘a e ki’i Taulanga ko eni. Kapau ‘e lava ke ‘ai hano mohenga, ke lava ke peh atu p ‘a e vaká ‘o heka ai ‘o ‘alu ki ‘uta, fakahifo ai ‘ene uta pea toe hifo mai p . Mahalo ko e fo’i toni ‘e l ke tokoni kia nautolu ‘i he’enu fakahifo. ‘Oku palopalema foki ‘a e Uafu ko eni ‘oku f si’i pea ka li’i hifo ‘a e tapuni ‘o e ‘Otumotu Anga’ofa, tautautefito ki he ‘Otumotu Anga’ofa kuo pau ke holomui ia Sea. ‘Ikai hang ko e Olovaha ke ‘alu atu taumu’a ‘o l ‘o ta’anga maea ‘i mu’a pea toki nono’o ‘amui. Ko kuo pau ke h holomui atu ia pea ko e holomuí ‘oku faingata’a ‘aupito ia Sea...

<004>

Taimi: 1550-1600

Lord Vaea : ... ko ia ai, ‘oku fai e tokanga ko ki hení. Ko e anga ko ‘eku vakai atú, ka ko hono vaha’a ko eni e fo’i t ko ení, ‘oku ‘i ai e fo’i ‘ misi ai, ‘oku me’a mai ‘a e Hou’eiki N pele ‘i he uafú. ‘Oku toe ‘i ai e uafu motu’a ‘i he tafa’aki to’ohemá, ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi he la’it ‘E lava ke fakah ai, hang ha ki’i fo’i lele’anga l lué. Ke fakahake ai e fanga ki’i fo’i vaká. Hake

p 'o lau sekoni, laku ki 'uta 'a e ngaahi me'á, pea foki hifo. Pea 'oku ou tui 'e lava 'o tokoni ia. Ka 'oku ou fakam l atu p au. Na'a na me'a p pea mo e 'Eiki Minisit e Ngaahi Ng ue Fakalotofonua. 'Oku 'i ai p hona ngaahi t heni, 'oku 'asi he peesi 7, kae 'uma' foki 'a e peesi hono 2, 'oku 'i ai hona ki'i t p ai. 'Oku fakam l atu p ki ai. Ka 'oku ou lave'i atu, ko e taha ia e ngaahi me'a 'oku fai e tokangá. 'Ai hano fo'i mohenga vaka lelei, ke lava 'o fakaheka ai, 'a e me'á.

Ko e lave ko ki he fanakió, Sea. 'Oku ou hoha'a lahi ki ai. Ke mea'i hifo pe ki he peesi 6, 'a e lahi ko 'akau ko 'oku t , ke makatu'unga ai e fanakió. Pea 'oku h mai p ai, Sea, na'a kuo 'osi e fonuá hono t , ko e 'uhingá ke lava 'o fai 'a e tu'unga fakakom siale ko ení. Ka 'oku 'i ai 'a e vahefonuá 'oku lahi foki hono t 'a e 'ulu 'akaú, pulia e malaú. He 'oku toitoi e malaú he lalo 'akaú. 'Oku 'ikai ke heka e malaú ia he funga 'akaú, 'oku nau toitoi atu p he lalo 'one'oné, pea mo e 'ulu 'akaú, Sea. Pea 'oku fai 'a e fakam l atu ai. Pea 'oku ou fiefia 'aupito, ko e l pila ko ení, ko e 'omai foki ia 'e he p tele, ko P tele Kale. 'Omai 'e P tele Kale e L pilá, pea 'oku 'aonga 'aupito ia ki he k inga ko eni e 'Eiki N pelé, kae 'uma' 'a e Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua. M l Sea.

Sea K miti Kakato : M l .

Lord Fusitu'a : Fakam l atu ki he tokoni mei he N pele Fika 1 'o Tongatapú. Pea 'oku ou tali lelei 'ene fokotu'ú. Ko e ngaahi fakakaukau ia ke tokoni mai. Kapau ko e tofi'a ko e motu'a ni, kapau 'oku 'i ai ha tokoni mai mei he tofi'a e 'Eiki N pelé, mau tali lelei 'emautolu mei Tokelau, ko e koloa p ke ma'u ha si'i s vesi ki ai.

Kole m sini t poloka ma'a Niuafou

Ka u foki ki he 'as nita, 'Eiki Sea. Ko e ngaahi fiema'u vivilí, ko e 'osi e solá. Ko e kole 'a e kau toutai, neongo ko e hala fanakió ko 'enau ma'u'anga mo'ui, ka 'oku 'i ai p 'a e ngaahi toutai ai. Ko ha m sini t poloka, 'Eiki Sea. Mea'i p 'e he Feitu'u na 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'uhila 'i he fonuá, ka 'o kapau 'e ma'u ha m sini t poloka ke ne hanga 'o fakatolonga 'enau toutai, ko e me'a ia 'oku fokotu'u atu ki he Pule'angá.

Ko e pou telefoní, pea mo e fale h fangá, na'e kau ia he fono 'a e motu'a ni he ta'u kuo 'osí, pea 'ou toe peh p he ta'u ni. Ko 'ete 'alu me'alele ko mei Futu ko ki lotofonuá, 'oku 'i ai e ngata'anga 'a e s vesi 'a e TCC. Ka ko e toe atu, a'u ki P tani mo Hahaké, kuo pau ke nau, h fanga he fakatapú, ke nau suto mai kinautolu mei ai ki Sapa'ata, mo Fata'ulua, mo 'Esiá, kae toki ma'u ai ha s vesi ki he 'enau telefoní, 'Eiki Sea. 'A ia na'e fakahoko e fakap ki he TCC he ta'u kuo 'osí, kapau te nau fokotu'u mei Hahake, pea 'oku toe peh p 'a e kole 'a e k ingá he ta'u ni. Pea mo e ' fale h fangá, 'a e ' holó. 'Ikai ke ngata p ki he 'enau ng ue'aki ki honau ngaahi fatongia fakakoló, ka 'i he *disaster relief*

Sea K miti Kakato : 'Eiki N pele Fika 3 'o Tongatapu.

Lord Tu'ivakan : Ko e kole p ki he 'Eiki N pele, koe'uhí 'oku ne me'a mai'aki, ko e ngaahi pou telefoní. Ka 'oku ou manatu'i p na'e fai e 'a'ahi atu ki Niuafou, ka koe'uhí ko e ngaahi pou telefoni ko na'e fokotu'u 'e he Potung ué, na'e holo kotoa ia. Ka koe'uhí, ko e ng ue ko 'a e 'ofató ki ai, ka ko hono faka'ofa'ofa p , he ko e *breakfast* lelei ko 'a e kau leká, ko 'alu ki

he ako Pule'anga, ko e *breakfast* lelei, ko e ngaahi fu'u pou telefoní, ko e atu p ki ai 'o la'u p e me'á mo 'alu ki he 'apiakó. Ka ko e 'uhingá, 'oku tonu ke 'ai ha ngaahi pou sima, pe ukamea ke 'oua 'e toe holo. He ko hono 'atungá e, kapau 'oku kei tu'u p e ngaahi pou me'a, 'e toe holo p .

Lord Fusitu'a : Ko e tokoni atu p ki he Fika 3 'a Tongatapu. Mei P tani, a'u ki Hahake, na'e 'ikai p ke 'i ai ha pou ia 'i ai 'Eiki Sea. Na'e 'alu p 'o ngata ki loto fonua. 'A ia ko e kole ko na'e fakahoko mai mei he k ingá, pea na'e fai p 'a e fevahevahe'aki mo e 'Eiki Minisit , kae peh ki he TCC. Kapau p 'e 'ai p ha fo'i pou e taha 'i muifonua, ke ne k pui mai 'eia a Hahake, mo P tani, mo e vahefonua ko 'oku te'eki ai ke 'i ai ha'anau sevesi. Na'e 'ikai p ke 'i ai ha pou ia 'i ai.

Ko e me'a hono hoko he 'as nitá. Ko e uafú, kuo 'osi fai e lave ia 'a e motu'a ni ki ai, mo e t 'anga maea, kuo 'osi fai e lave ki ai.

M keti ki he fanakio 'a Niuafou

Ko e m keti ke fakatau atu 'a e ng ue fakamea'á. Ne fai p e vavaku 'a e motu'a ni mo e kau Tonga 'i mulí, kae peh ki Tonga ni foki, ha m keti ke fakatau atu ki ai 'a e koloa fanakio 'a Niuafou. Pea 'oku 'i ai 'a e alea mo e ni'ihí 'i Sen , Melipoane, Pilisipeini, pea peh ki Fonua Lahi, ke fakataú atu, kae tautefito ki he koloa fanakió, 'Eiki Sea.

Ko e faletua'a lingivaí, ko e poloseki hoko ia 'a e Kolosi Kula, pea mo e motu'a ni, pea 'oku ou tui p 'e tokoni mai mo e Minisit , pea mo e v henga Niuá ki ai. Ko e 'osi ko 'a e vaí, ki he ma'u'anga mo'ui, pea 'e fakahoko leva 'a e me'a 'oku ui ko e ... (kovi ongo)...*drains*, Sea, ki he 'api taki taha kotoa i Niuafou, 'oku low *maintenance*, h fanga he fakatapu, 'Eiki Sea. Ko e tekinolosia ko iá, 'oku 'ikai ke fiema'u ha vai fakafonua ia. Lava p ia 'o 'utu nima p . Pea ko e ng ue hoko mai ia, ko e ... (kovi e ongo)...*drains* ko iá, pea mo hono *renovate* ke *refurbish* 'a e 'apiako, Niuafou *High School*, 'oku si'i kole mai e motu'a pule akó, mo e kau faiako e *Niua High*, kapau 'e ma'u ange ha tokoni mei ha feitu'u ke *renovate* 'a e 'apiako ko iá. Pea 'oku fai 'a e ng ue ki ai, 'Eiki Sea.

Mahalo 'oku mahino p 'a e toe ia 'o e l pooti. 'Oku meimei ke ne fakam 'opo'opo mai p 'a e ngaahi ng ue ko kuo lava, pea mo e ngaahi fiema'u vivilí. 'Oku 'oatu foki 'a e fakam l 'a e motu'a ni, ki he Feitu'u na, 'Eiki Sea, mo e Hou'eiki e K miti, pea peh ki he Sea e Fale Aleá, mo e Falé, 'i he'enua fai tokonia 'a e 'alu 'a e motu'a ni ki he v henga Niuafou, 'o fakahoko ai 'a e 'a'ahi ko ení. Pea 'oku fokotu'u atu ai p 'a e lipooti ni.

Sea K miti Kakato : M l . N pele Fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'i' fitu : Sea, 'oku ou fakam l atu. Ko e fehu'i p . Na'e 'ikai ke a'u 'a e fakamatala 'a e 'Eiki N pele ki he me'a mahu'inga taha, ka na'a ku 'osi fanongo 'oku fai ki ai e ng ue. F f ho'omou vaka ko na'e ngaohi i Nu'usila. Kuo 'osi?

Lord Fusitu'a : 'Oku ou fakam l lahi ki he fehu'i 'a e N pele Fika 1, mei Vava'ú. Ko e vaka ko ení, 'oku kau 'a e fiema'u vaká ia 'i he fiema'u vivili 'a e fonuá. Ko ha vaka 'i he meimei l volo ko 'o e 'Otuanga'ofá, pe ko e Niuvakáí, 'a e vaka *industrial*. 'E lava 'o uta p sese,

laungofulu tupu, pea 'i ai 'a e lava p ko e *capacity*, ke uta ai 'a e koloa lahi fe'unga ki he fa'a fet 'akí. 'Oku lau m hina ia pea toki 'alu ange ha vaka ia ki Niuafou, 'Eiki Sea. 'A ia te ne ma'u 'a e *supplies* fe'unga ki ai, pea lau m hina pea toki 'alu ange 'a e vaká. 'A ia ko e vaka ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki N pele Fika 1 'o Vava'ú. Na'e fai 'a e feinga pa'anga 'e he k inga Niuafou 'i 'Amelika, mo 'Asitelelia. Ko e vaka ko eni ko e toko 12 'e ala hao ai. Pea ko e 'elia ko 'e lava 'o uta koloá, mahalo 'oku fe'unga p ia mo ha tesi 'e 1 pe 2 he Fale ni, 'Eiki Sea

Na'e me'a atu e Tama ko Pilinisi Kalanivalu Fotofili, 'o fakahoko 'a e ' feinga pa'anga ko eni, pea ko e ma'u fakamuimui 'a e motu'a ni, na'e me'a atu e Tama Pilinisi ki Nu'usila, 'o nau fakah mai 'a e tu'unga ko 'o e vaká, ka 'oku te'eki ai ke lelei. Ko e tu'unga fakamuimui 'oku ... ka ko e fiema'u vaka ko 'a e fonuá, 'oku 'i he tu'unga ia, vaka fakafonua. Pea 'oku 'i ai e fakakaukau, 'a e ngaahi founa ke fai ai ha feinga pa'anga ke ma'u ai ha vaka peh , pea ke 'inasi 'a e v henga fonua, 'i he 'ofa ko eni mei he Pule'angá, he tu'utu'uni Kapineti ko . 'oku 'i ai e *subsidy*, pa'anga e 4 mano 'a e mahu'inga ki ha kautaha vaka te ne lava 'o 'ai ha s vesi ke ne k pui kotoa .... Kapau 'e 'i ai ha vaka peh , 'e taafataha ia ki he ongo Niuá. Ke tu'u ha s vesi pau, fakam hina, pea toki feinga ma'u pa'anga lolotonga e m hiná ia, mei he ngaahi v henga fonua kehe 'i Tonga ni. Mal .

Sea K miti Kakato : M 1 . Hou'eiki, k taki 'o tui homou koté. 'Eiki N pele Fika 2 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa : Sea, 'oku ou fakam l ki he 'Eiki N pelé hono 'omai e l pooti ko eni, lolotonga 'etau taimí, Sea. Ka 'oku totonu p ke fakatokanga'i 'e he Fale ni, 'oku 'i ai e me'a mahu'inga e taha 'oku totonu ke tau tokanga ki ai ki he k inga ko eni. Me'a ko na'a ku fakalau atú, 'Eiki Sea, ' me'a na'e 'osi 'i ai e ' tohi ki ai, 'Eiki Sea. Ko 'eku fa'a fanongo ko he polokalama 'a e 'Eiki Minisit Ngoue, hono fa'a faka'ai'ai e f nau ke nau lea 'i he lea faka-Niuá, 'Eiki Sea, 'oku ou fokotu'u atu, 'Eiki Sea, ke kau ia he tokanga makehe ki ai 'a e Fale ni. Kau ki ai e 'Eiki Minisit Ako, 'a ia ko e 'Eiki Pal mia 'o e 'ahó. Ke tau tokanga'i mu'a 'enau leá. Neongo p 'oku 'ikai ke kau he l pooti, ka 'oku ou fakam l atu ki he 'Eiki N pelé, he fai mai e lipooti mei he k ingá. Ka 'oku ou fokotu'u atu, 'Eiki Sea, ke tau tali mo fakatokanga'i e ngaahi me'a 'oku tonu ke faí.

P loti'i 'o tali Lipooti 'a'ahi ki Niuafou

Sea K miti Kakato : M 1 . Fokotu'u mai ke tau tali. Kalake. Ko kimoutolu 'oku mou laum lie lelei ke tali 'a e l pooti ko eni, pea mou k taki 'o hiki homou nima.

Kalake T pile : Sea loto ki ai a M teni Tapueluelu, 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau & Toutai, 'Eiki Minisita T naki Pa'anga H mai & Tute. 'eiki Pal mia, 'Eiki tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Tu'ihha'ateiho, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'ihha'angana, 'Eiki N pele Vaea, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ivakan . Loto kotoa ki ai e Hou'eiki, toko 18.

Sea K miti Kakato : M 1 'aupito. Fakam l atu N pele, peh ki he fakafofonga e Kakai mei Niuá, pea mo e 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, hono tokanga'i si'otau k inga mei Tongamama'ó. Nau ongo'i p 'oku nau kau mai, 'oku 'ikai ke nau si'i li'ekina. Pea hang ko e

lau ko 'a e punaké. Si'oto 'ofa he fo'i malau, t 'uta i loto Neiafu, 'o mafua 'i Kolongahau. Hou'eiki, tau liliu 'o **Fale Alea**.

'Eiki Sea : Hou'eiki, m l 'aupito e feme'a'akí. 'Oku 'i ai p e ngaahi ng ue ke toki lipooti mai p ia ki he Fale ni, 'e he Sea e K miti Kakató. Ka tau toki fakataha ki he 10.00 'aahu. Tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi ai pe 'a e 'Eiki Sea)

<006>

Fakam 'opo'opo Ngaahi Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

'Aho Tusite, 23 'o Aokosi 2016

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

- 1. Lotu**
- 2. Ui 'o e Fale Alea**
- 3. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea**

Me a a e Eiki Sea o fakatokanga ki he Hou eiki M mipa ke poaki o fakafou mai i he tohi ki he Eiki Sea.

Me a a e Eiki Sea ke kau a e Fakafofonga Fika 16 ki he ngaahi K miti Tu uma u e tolu, a ia ko e K miti Tupu Tokolahi, K miti Atakai, mo e K miti ki he Ngaahi Me a Fakasosiale.

Me a a e Fakafofonga N pele Eua fekau aki mo e kau ng ue na e tuku kitu a mei he Potung ue Vaot t o makatu unga i he ng ue na e fakahoko ko eni e he Pule angá. Ko e hoha á ko e founa ki hono fakanofu kinautolú, a ia ne iai e ni ihi ne te eki osi enau aleapau ka na e oatu pe a e tohi kuo t mate i a e *post* pea tuku ai p kinautolu kitu a. Oku fakafokif a e fakanofu o e kau ng ue ko eni pea e ala fakahoko p ia i ha fa ahinga ngaue anga pe poate o hoko eni ko e founa angamaheni. Ko e me a hono ua ko e tokanga ki he Sipotí, a ia kuo ta ofi a e pa anga na e oatu i he patisetí ke ave ki he sipotí koe uhi ko e hopo ko eni a e sea o e *Organizing Committee* mo e Palemia. Kapau leva oku ikai ke ave a e pa anga, pea e ngaue f f leva a e ng ué? Me a a e Eiki Sea ke tuku a e me a oku i he Fakamaau anga o ikai ke toe fai ha feme a aki ki ai kae fai mai p ha tali mei he Minisit Pa angá. Me a a e Minisit Pa anga ko e 10m na e vahe mei he patiseti ki he ngaue. Me a a e Fakafofonga N pele Eua ko e fehu i pe oku mo oni oku ta ofi a e silini? Tali a e Minisit Pa anga koe'uhi kuo liliu a e ngafa fatongia o e K miti kuo pau ai ke tomu a fakapapau i a e fatongia ng ue. Oku te eki ke ave ha silini. Me a a e Minisit ki he Ngaahi Pisinisi a e Pule angá o tali ki he fehu i fekau aki mo e kau ng ué. Ko e aleapau mo e kautaha ko eni te nau fakang ue i a e kau ng ue i he fika tatau mo e tokolahi lolotongá pe lahi ange. Te eki ke omai ha launga ki he Minisita mei he kau ng ue. Na e osi fakahoko p kiate kinautolu i he m hina e taha o fakatatau ki he aleapau ng ue. Na e totongi atu ki he ni ihi a e vahe m hina e taha pea uike ua a e ni ihi. Na e fakahoko mai e he pule na a nau talanoa p mo femahino aki. Ko e *terminate* kae *re-employ* he kautaha fou, ka na e ikai ke kau ai a e toko 14. Ka na e fakahoko eni fakatatau p ki he aleapau ng ue. Me a a e Eiki Sea oku at p a e lao ke fai ha fakatonutonu ki ai he oku kehekehe a e me a oku me a mai aki e he Minisit mo e me a oku me a mai aki e he Fakafofonga N pele. Me a a e Eiki Pal mia na e osi a u ange a e tohi a e ni ihi ko eni kiate ia pea na e ikai lava ke faitu utu uni ki ai he ko e mafai oku i he Poate pea na e tuku ki he *CEO* ko ia. Ka oku at a e Fakamaau anga ke eke ki ai enau totonú. Me a a e Minisit Mo ui oku totonu ke fou i he founa ng ué o ave a e tohi ki he Minisit totonu ke

ng ue ki ai. Me a a e Fakafofonga Fika 9 ke ave ki he *Ombudsman* ke fai ha ng ue ki ai. Me a a e Eiki Sea oku iai p a e feitu u totonu ke ave ki ai a e ngaahi mamahi ko eni.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 2 Vava u o tokanga ki he ikai me a heni a e Minisit ki he Ngaahi Ng ue Fakalotofonua pea mo e tu unga oku iai a e ta efiem lie a e kau toli. Me a a e Eiki Pal mia na e osi fai a e vakai ki he me a ni i he a ahi ne fai ki Nu usilá pea oku lelei a e fokotu utu ú. Me a a e Eiki Tokoni Pal mia ko e me a ia oku lolotonga folau atu ai a e Minisit ko e fact finding. Hoko atu a e me a a e Fakafofonga N pele o kole ke tukuhifo ki he K miti Kakató. Me a a e Eiki Sea o e Fale Alea ke fakah mai a e lipooti ko eni i he founa ng ue ke toki fai ha ng ue ki ai a e Fale Alea.

K MITI KAKATO (10:51am)

7.2 Ngaahi Lipooti Folau

- (i) **Konifelenisi a e Hou eiki M mipa o e Fale Alea fekau aki mo e Tupu Tokolahi mo e Fakalalakaka i he teuteu atu ki he Fakataha G7 ISE-SHIMA, Tokyo, Siapani, 26 – 27, Epeleli 2016**

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 3 Tongatapu o fakama ala ala a e l pooti.

P LOTI O TALI 16/0.

- (ii) **Konifelenisi Faka-Fale Alea Fakam manilahi ne fokotu u e he Kautaha Fengaue aki Faka-Fale Alea fekau aki mo e Pangike a M mani mo e IMF, Washington D.C, Amelika, 10 – 12 Epeleli 2016**

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 3 Tongatapu o fakama ala ala a e l pooti.

P LOTI O TALI 17/0.

7.1 Fakamatala Pa anga a e Pule anga Tonga ki he ta u oku ngata ki he aho 30 Sune 2015

Me a a e Minisit Pa anga o fakama ala ala a e l pooti. Me a a e Fakafofonga Fika 4 o fehu i kapau e toe ha pa anga tokoni, ko e h a e me a e hoko ki he pa anga ko iá. Tali a e Minisit Pa anga ko e pa anga e ng ue i ia he vaha a taimi o e poloseki ko ia pea e lava p ke fakafoki p e hoko atu aki p ha ngaahi poloseki kuo fai ha femahino aki ki ai mo e fonua ko iá.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 3 Tongatapu ke tokanga p a e Pule angá he oku fa a tuai mai a e pa anga tokoni kae ngaue aki a e *recurrent* ia. Pea oku lava p foki ke alea i ke lava o *roll over* a e pa anga tokoni.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu o tokanga kapau e ikai a u mai a e pa anga ki he feitu u totonu koia ke a u mai ki aí, ke ako i e he Potung ue Pa anga a e kakai ko ia oku omai ki ai a e pa angá ke nau ilo a e ng ue ke fakakakato.

Me a a e Fakafofonga Fika 4 ki he peesi 20, a ia ko e ngaahi kautaha e 15 a e Pule anga oku *own* p seti e 100 e he Pule anga, tukukehe a e *Cable* oku p seti e 83 pe a e Puleanga pea ko hai leva oku ne *own* a e toenga? Tali e he Tokoni Pal mia ko e *TCC*.

P LOTI O TALI 17/0.

FALE ALEA (2pm)

4. Tohi Fakaafe Folau

Lau a e tohi fakaafe – Konifelenisi Hono 11 a e Hou eiki Minisita Fefine mo e Hou eiki Fale Alea, *Bangkok, Thailand*, i he aho 4 – 5 o N vema 2016. Tali ke folau atu a *Lord Fusitu* a mo *Hon. Akosita Lavulavu*. P LOTI O TALI 11/0.

5. L pooti Fika 01/2016: K miti Tu uma u ki hono Fakafepaki i o e Ta efaitotonu

Lau a e l pooti. Tukuhiho ki he Komiti Kakato.

6. Lipooti A ahi Faka-Fale Alea ki he Vahefonua Niuafou

Lau a e l pooti. Tukuhiho ki he K miti Kakato.

K MITI KAKATO (2:15pm)

L pooti Fika 1/2016: K miti Tu uma u ki hono Fakafepaki i o e Ta efaitotonu

Me a a e Fakafofonga Nopele Ongoni Niuafou fakama ala ala a e l pooti mo e fokotu u e 4 oku omai ai.

Me a a e Minisit Laó e fakah mai a e lao ke fakataha i a e *Ombudsman* mo e *Anti-Corruption*. Ko e fokotu utu u ia ke omai kotoa a e ngaahi tu unga ngaue (*integrity bodies*) hang ko e Atita Senialé, Solisitoa Senialé mo e ngaahi sino ko ia ke omai ki he Sea o e Fale Alea, i he loto ki ai a e Fale Alea.

Fehu i a e Tokoni Pal mia ko e Peesi 9 oku fokotu u mai ke l pooti mai a e tu unga o e ng ue, ka oku toe fokotu u mai ke fakanofou a e Komisiona, a ia oku kehekehe. Fakamahino e he Fakafofonga Nopele Ongoni Niuafou oku mo oni p a e me a oku me a ki ai a e Tokoni Pal mia ko e fokotu u ke fakanofou.

Fehu i a e Tokoni Pal mia pe ko hai oku ne fakanofou a e Komisiona? Ko e Fakataha Tokoni.

Me a a e Fakafofonga Nopele Fika 3 Tongatapu ne osi iai pe a e fakakaukau ke fakataha i a e sino ko eni he oku iai pe a e kau lao lelei ke nau fakahoko. Oku iai a e Lao ki he Komisiona ki he Fakafepaki i o e Ta efaitotonu pea ko e me a p ke fokotu u a e lao ke fakahoko aki a e ng ue. E lelei ke omai ki he malumalu o e Fale Alea ke tau at ina a e ng ue.

Fokotu u ke tuku a e Fokotu u 1 ki he Pule angá.

Fokotu u mei he Eiki Tokoni Pal mia ke tuku a e Fokotu u Fika 1 kae hoko atu p a e feme a aki i he Fokotu u 2, 3 mo e 4.

Fokotu u mei he Minisit ki he Pa anga H Maí ke fakatokanga i p eni e he Pule angá.

Fokotu u mei he Fakafofonga N pele Fika 2 Vava u ke tali kotoa p a e ngaahi fokotu u pea oatu ki he Pule anga ke nau ng ue ki ai.

Poupou a e Fakafofonga Fika 4 ki he l pooti he oku tokonia ai a e pule lelei. Pea ke tuku atu ki he Pule anga mo fakapapau i te nau l pooti mai ki Fale Alea i ha taimi pau.

Me a a e Eiki Tokoni Pal mia ko e Lao ki he Komisiona ki he Ta efaitotonu i he kupu 5 ko e mafai oku i he Fakataha Tokoni, pea fokotu'u ke tali a e fokotu'u l i hono fakalea i he peesi 9 kae ikai i he peesi 4, aia ko e omai p ha l pooti mei he Pule anga i he tu unga o e ng ue ko ia. Fakalelei ki he Fokotu u l mei he Fakafofonga Fika 4 ke omai p ha "*progress report*" mei he Pule anga.

P LOTI O TALI FAKATAHA MO E NGA AHI FAKATONUTONU (KE OMAI PE HA L POOTI MEI HE PULE ANGA O E TU UNGA O E NG UE KI HE FOKOTU U O E KOMISIONA). 15/0.

L pooti A ahi Faka-Fale Alea ki he Vahefonua Niuafou

Me a a e Fakafofonga N pele Ongo Niua o fakama ala ala a e l pooti. P LOTI O TALI 18/0.

FALE ALEA (4pm)

TOLOI A E FALE ALEA KI HE AHO PULELULU, 24 O AOKOSI 2016.